

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ
АСОСИДАГИ БИР МАРТАЛИК КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

АЗИМОВА ЛОЛА КАРИМОВНА

**ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИДА ИСЛОМ ТАРИХИГА ОИД
ВОҚЕАЛАРНИНГ БАДИИЙ ИФОДАСИ (XVII-XIX АСРЛАР)**

24.00.04 – Мумтоз шарқ адабиёти ва манбашунослиги

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2022

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Content of dissertation abstract of the Doctor of Philosophy (PhD) on
philological studies sciences**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по
филологическим наукам**

Азимова Лола Каримовна

Ўзбек мумтоз адабиётида ислом тарихига оид воқеаларнинг бадиий ифодаси
(XVII-XIX асрлар).....3

Azimova Lola Karimovna

Artistic expression of the events of the history of islam in the uzbek classical
literature (XVII-XIX centuries).....23

Азимова Лола Каримовна

Художественное выражение событий истории ислама в узбекской
классической литературе (XVII-XIX вв.).....43

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ

list of published works.....48

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМІЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМІЙ КЕНГАШ
АСОСИДАГИ БИР МАРТАЛИК КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

АЗИМОВА ЛОЛА КАРИМОВНА

**ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИДА ИСЛОМ ТАРИХИГА ОИД
ВОҚЕАЛАРНИНГ БАДИИЙ ИФОДАСИ (XVII-XIX АСРЛАР)**

24.00.04 – Мумтоз шарқ адабиёти ва манбашунослиги

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2022

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси **Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2020.2.P111)/ҒП1252 рақам билан рўйхатга олинган.**

Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифасида (www.iiauz.uz) ва "ZiyoNet" ахборот-таълим порталида (www.ziyounet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Рафиддинов Сайфиддин Сайфуллох ўғли,
филология фанлари номзоди, доцент

Расмий оппонентлар:

Жабборов Нурбой Абдулҳакимович,
филология фанлари доктори, профессор

Раҳмонова Зулайҳо Жамоловна,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Етакчи ташкилот:

Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc 35/30.12.2019.Isl/Tar/F 57.01 рақамли Илмий кенгаш асосидаги Бир марталиқ кенгашнинг 2022 йил «10» сентябр соат 14⁰⁰ даги мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiau.uz)

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (10 рақам билан рўйхатга олинган.) (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй. Тел.: (99871) 2440091.

Диссертация автореферати 2022 йил «24» август да тарқатилди.
(2022 йил «28» июл даги 1 рақамли реестр баённомаси.)

Д.Р.Махсудов,

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш асосидаги Бир марталиқ кенгаш раиси, тарих фанлар доктори (DSc), доцент

С.А.Рустамий,

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш асосидаги Бир марталиқ кенгаш котиби, филология фанлари доктори (DSc), доцент

З.М.Исламов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш асосидаги Бир марталиқ кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, филология фанлари доктори, профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон адабиётшунослигида ислом тарихи, унинг бадий хусусиятлари талқинига бағишланган туркий халқлар адабиётидаги диний сюжетли қисса ҳамда ҳикояларга миллий характер ва ёндашувнинг сингиб кетгани билан ажралиб туради. Бу XVII-XIX асрларда яратилган машҳур шахсларнинг фазилатларига бағишланган маноқиб (**مناقب**) ҳамда исломнинг дунё бўйлаб ёйилишида жонбозлик кўрсатган саркардаларнинг фаолияти ёритилган жангнома (**جنگنامه**)ларда яққол акс этган. Ушбу асарлар мазкур давр туркий халқлар адабиёти агиографик манбаларидаги устувор йўналишларни аниқлаш, халқ оғзаки ижодининг бадий асарларга кўчиш ходисасини ўрганишда аҳамиятли ҳисобланади.

Дунё тарихчи ва адабиётшунослари туркий халқлар адабиётида Марказий Осиёдаги ислом тарихини бадий ифодалаган асарларнинг тарихий аҳамияти ва жанр хусусиятларини ўрганиш юзасидан тадқиқотлар олиб бормоқда. Тарихчилар ҳазрат Али, Қусам ибн Аббос, Ҳажжож ибн Юсуф, имом Хусайн, Саййид Баттол Ғозий ва бошқаларнинг дин тарғиботи йўлидаги қаҳрамонликларини тарихий аспектда тадқиқ этаётган бўлсалар, адабиётшунослар туркий тиллардаги қисса, ҳикоя, дostonларнинг бадий хусусиятларини ўрганишга эътибор қаратмоқдалар. Ислom тарихи ва машҳур шахслар жасоратига бағишланган “маноқиб” ва “қисса”ларнинг ҳам тарихий, ҳам бадий хусусиятларини жамлаган изланишлар яратилмаган. Бундай асарлар маъно-мазмуни, услуби ҳамда ғоявий жиҳатларининг тадқиқ этилиши мазкур соҳа ривожига хизмат қилади.

Учинчи Ренессанс пойдевори кўйилаётган янги Ўзбекистонда диний-бадий асарларнинг илмий-амалий аҳамияти, мазмун-моҳияти, ғоявий-тарбиявий жиҳатларини ёритишга ва нашрларини амалга оширишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бунинг натижасида: “Равзат уш-шуҳадо”, “Сафед Булон қиссаси”, “Ҳазрат Али қиссалари”, “Қиссаи Зуфунун” каби ислом тарихига оид воқеалар бадий ифодаси ҳисобланган асарлар нашр этилди. Диний сюжетли асарлар сирасига кирувчи XVII-XIX асрлар қиссачилик ривожига туртки бўлган ислом тарихи воқеаларини бадий ифодалаган асарларнинг ғоявий-бадий хусусиятлари илмий таҳлил ва талқинини бериш ушбу соҳадаги изланишларнинг янги поғонага кўтарилишига сабаб бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 апрелдаги ПФ-5416-сон “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”, 2022 йил 29 январдаги ПФ-60-сон “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги фармонлари ҳамда 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2909-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорида белгиланган вазифаларни амалга оширишда мазкур тадқиқот иши муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация тадқиқоти республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” устувор йўналиши доирасида бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Ўзбек шарқшунос олимларидан С.Рафиддинов, М.Ҳасаний, Н.Абдулаҳатов, Б.Саримсоқов, А.Чориев, З.Жўраев, Э.Ҳайитбоев томонидан ислом тарихи бадиий ифодаланган асарлар нашр этилган¹, ушбу асарлар юзасидан маълумотлар эълон қилинган². Шунингдек, Собир Сайқалий, Холис Тошкандий, Жаҳон отин Увайсий каби ижодкорларнинг мероси бўйича диссертация ишлари ёзилган бўлиб, уларда кўпроқ ўрганилаётган мавзунинг умумий жиҳатларига ҳамда мероснинг муайян қисмини таҳлил этишга эътибор қаратилган³.

Рус ва ғарб шарқшунос олимларидан: Е.А.Беляев, С.М.Марр, В.В.Бартольд, Е.Бертельс, Э.А.Массэ, И.А.Петрушевский ва бошқалар ижодида тадқиқотнинг фақатгина ислом тарихига оид қисми илмий таҳлилга тортилган⁴.

Араб, форс ва турк шарқшунос, исломшунос, адабиётшунос олимлардан:

¹ Сайқалий С. Равзат уш – шуҳадо / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва луғат муаллифлари С. Сайфуллох, Д. Хунзекр. – Т.: Мовароуннаҳр, 2004; Бакир Ю. Карбало фожиаси ёхуд золимлар, мўминлар ва қасоскорлар. – Т.: Чўлпон, 2002; Имом Ҳасан ва Имом Хусайн қиссаси. – Т.: Янги аср авлоди, 2003; Ҳазрати Султон тарихи ва Ҳазрати Башир манокби / Нашрга тайёрловчи А. Чориев – Т.: Шарқ, 1996. Холис-Шоҳ Ҳаким. Сафед Булон қиссаси. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994; Бувайда зиёратгоҳлари (“Биби Убайда ёхуд Сафед Булон қиссаси” асосида) / Нашрга тайёрловчи Н. Абдулаҳатов ва бошқалар. – Т.: Янги аср авлоди, 2013; Ҳазиний юрти. Абдулаҳатов Н ва бошқ. – Т.: Янги аср авлоди, 2010; Иброҳим Адҳам қиссаси; Амири Аҳтам қиссаси; Бобо Равшан қиссаси: /Тўплам // Сўз боши Б.Саримсоқовники; Масъул муҳарр., луғат ва изоҳлар муаллифи С.Рафиддинов. – Т.: Ёзувчи, 1991. (Халқ китоблари); Ҳазарат Али ҳақида қиссалар. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи С. Рафиддинов. – Т.: Фан, 1992; Жўраев З., Масалиева О. Заркентдаги авлиё ота. – Т.: ТИУ нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2015; Ҳайитбоев Э. Заркент ёхуд Фарғона водийси тарихидан лавҳалар. – Т.: Шарқ, 2009; Абдуқаюм Ваҳмий. Достон ва ғазаллар. Мутабдил Ибриқ Кувойи. Фарғона нашриёти, 2001.

² Довуд Хунзекр. Карбало воқеаси ва ўзбек адабиёти // Филология масалалари. 2003. – № 3; Соипов С. Қиссаи Сайқалий достони қўлёзмалари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2003. – № 6; Эшонова С. Нисо ва Хоний ижодида “Карбаломна” // Ўзбек тили ва адабиёти, 2005. – № 1; – Б. 75-79. Ўраева Д. Ашуро маросими // Сино, 2004. – № 16. Исмоилов Х. Увайсийнинг “Қиссаи пур ғусса” асари қўлёзмаси // Адабий мерос, 1983. – № 3. – Б. 72-74. Иброҳимова Э. Увайсий достонлари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 1960. – № 6. – Б. 41-44; Марғилон саййидлари тарихидан/ Тузувчи Н.Юсупова. – Т.: Тошкент ислом университети, 2018. – 172 б; Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи. 1980. – Б. 6-32; Абдуллаев В, Валихўжаев Б. Мирий ва унинг замондошлари. – Т.: Фан. 1978. – Б.76; Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. –Т.: Фан, 1974; Ш.Қулматов, А. Бердимуродов. Самарканд ёдгорликлари. – Самарканд: Имом Бухорий халқаро маркази, 2017. – 260; Пўлатжон Домулла Қайюмий. Тазкираи Қайюмий, - Т., 1998; Ўзбек адабиёти хрестоматияси. –Т.: 1945. 2-том.

³ Соипов С. “Қиссаи Сайқалий” асари қўлёзма нусхаларининг қиёсий текстологик тадқиқи. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т.: 2006. Равшанов Ф. Холис ва унинг адабий мероси. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Самарканд. 1997; Алиев Р. Собир Сайқалий ва унинг «Баҳром ва Гуландом» достони. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси автореферати. –Т., 1964.

⁴ Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннем средневековье. – М.: Наука, 1960; Марр. С.М. Мохаррам. Традиционная культура народов передней Азии. – Ленинград.: 1970; Бартольд В. В. Работы по истории ислама и Арабского халифата// Сочинения в 9 томах. Т.6. - М.: Наука, 1966; Бертельс Е. История литературы и культуры Ирана. – М.: Наука, 1988; Массэ А. Ислам, ИВЛ, - М., 1961; Петрушевский И.А. Ислам в Иране VII-X в. – М.: 1966; Босворт К.Э. The Islamic dynasties, a chronological and genealogical handbook. Edinburgh University Press, 1967 (Islamic Surveys, 5); Margoliouth, D.S. Mohammed and the rise of islam. (3d ed.). New York. The Knickerbocker press, 1905. – p. 590.

А.Ҳамадоний, Ҳ.Бадриддин, Р.Шерозий, А.Табарий, Абдулмалик ибн Ҳишом ал-Маъофирий, Аҳмад бин Исҳоқ Якубий ва бошқалар имом Ҳусайн ва Саййид Баттол Ғозий фаолиятини тарихий, илмий-бадий аспектда тадқиқ этганлар⁵. Мазкур асарларни араб, форс ва турк адабиёти маҳсули сифатида қараш мумкин. Ўзбек мумтоз адабиётида юзага келган ислом тарихига оид воқеаларни бадий ақс эттирган асарлар ўзига хос миллий адабиёт маҳсули сифатида яхлит тарзда ғоявий, бадий жиҳатдан тадқиқ этилмаган.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация тадқиқоти Ўзбекистон халқаро ислом академияси илмий-тадқиқот ишлари режасининг 2020-2022 йилларга мўлжалланган “Марказий Осиё мутафаккирлари асарлари асосида бузгунчи ғояларга қарши маърифий, тарбиявий кураш асосларини ўзида жамлаган мультимедия дастури ҳамда мобиль иловасини яратиш” (ФЗ-202002146) мавзуси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади. Ўзбек мумтоз адабиётида мавжуд ислом тарихи воқеалари бадий ифодаланган асарларнинг бадий хусусиятларини қўлёзма ва тошбосма манбалар асосида очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

ислом тарихига оид асарларнинг манбавий таҳлилини бериш ва тадқиқот усулларини кўрсатиш;

XVII-XIX асрларга оид ислом тарихи бадий ифодаланган асарларни таснифлаш орқали очиб бериш;

Собир Сайқалий ва Жаҳон отин Увайсий асарларида ислом тарихи воқеалари таҳлилини кўрсатиш;

Холис Тошкандий ва Абдуқаюм Ваҳмий ижодида ислом тарихи воқеаларининг ёритилишини аниқлаш;

халқ қиссаларида ислом тарихи воқеаларининг бадий ифодаси масаласини очиб бериш;

⁵ Аҳмад Собирий Ҳамадоний. Адаб ул-Ҳусайн ва ҳамасатуҳу. Чоп-э дуввум. – Кум: Муассаса ан-нашр ал-ислами, 1407. – С. 231; Ҳусайн Бадриддин. Аз замин-э Карбало то Арш чандин роҳ нест. Чоп-э аввал. – Техрон: Энтэшорот-э Маҳтоб, 1380. – С. 351; Ризо Шерозий. Аз Мадина то Карбало: Достон-э зиндагий имом Ҳусайн. Чоп-э ҳафтум. – Техрон: Энтэшорот-э паём-э озодий, 1376. – С. 160; Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир Табарий. Тарихи ат-Тобарий. Лейден. 1879-1901; Абдулмалик ибн Хишом ал-Маъофирий. Ас-Сийра ан-Набавийя. 2 жилдли. Таржимонлар: Иброҳимов Н. ва бошқ. –Т.: Шарқ, , 2011; Аҳмад бин Исҳоқ Якубий. Тарихи Якубий. – Техрон: 1387. II жилд. – С. 178-302. Араб тилидан Муҳаммад Иброҳим таржимон – С. 178-302; Кўнрапа З. Алвидо, дунё! Ассалом охират! / Мутаржим Абдумурод Холмурод ўғли. 3-китоб. – Т.: Шарқ, 1996; Mehmet B. Battal Gazi destani'nda göndergeler ve anıştirmalar üzerine bir deęerlendirme //Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eđitim (TEKE) Dergisi. – 2015. – Т. 4. – №. 1. – С. 465-490; Turmuş M. Battal Gazi ve Azerbaycan kahramanlık destanları //Motif Akademi Halkbilimi Dergisi. – 2010. – Т. 3. – №. 6. – С. 65-73; Ciciođlu M.N. Kirgiz türkçesiyle yazılmış olan Seyyid Battal Gazi destani üzerine bir inceleme //Electronic Turkish Studies. – 2013. – Т. 8. – №. 4. –С. 427-440; Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.– İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayinlari, 1992. Cilt 5. – S. 204-205; Bars M. E. Türk destan kahramani tipi bağlamında Battal Gazi //Journal of International Social Research. – 2015. – Т. 8. – №. 36. – С. 7-20; Mustafa Özçelik. Seyyid Battal Gazi. – Ankara “Eskişehir valiliđi”, 2009. – С.151; Şadı Meddâh. Kербela Hadisesi, Maktel-i Hüseyin. Т.С. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. – İstanbul. 2015. 483 s; Fidan İ. Kerbelâ'yı Yaşamış Şiirler:“Hz. Hüseyin” ve “Öteki” Portreleri Yönüyle Kerbelâ Olayının Arap Şiirindeki İlk Yankıları //Mütefekkir. – 2017. – Т. 4. – №. 7. – С. 96-123; Özil S. Maktel-i Hüseyinler ile Alakalı Bir Bibliyografya Denemesi //Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştıрма Dergisi. – 2017. – №. 83. – С. 31-48.

асарлардаги тарихий воқелик ва бадиий сюжет муносабати масаласини аниқлаш;

ислом тарихига оид асарларда қўлланилган бадиий тасвир воситаларини ёритиб бериш;

ислом тарихи воқеалари бадиий ифодаланган асарларда инсонпарварлик ғоялари талқини масаласини очиб бериш ҳамда таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқот объектини XVII-XIX асрларда яратилган ислом тарихи воқеалари бадиий ифодаланган асарлар ташкил этади.

Тадқиқотнинг предмети сифатида XVII-XIX асрларга оид ислом тарихи воқеалари бадиий ифодаланган асарлар ва уларнинг бадиий хусусиятлари масаласи белгиланган.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқотни амалга оширишда таснифлаш, тавсифлаш, қиёслаш, кузатиш, таққослаш, тарихий ёндашув ҳамда герменевтик таҳлил усулларида фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

XVIII-XIX асрлар ўзбек мумтоз адабиётида ислом тарихига оид қиссалар ва воқеалар баёнида таъсирчанликни таъминлаш ҳамда нисбатан осон ёдланувчи маснавий жанридан кенг фойдаланиш анъанасининг шаклланиши Собир Сайқалий, Жаҳон отин Увайсий, Холис Тошкандий ҳамда Абдуқаюм Ваҳмийнинг мазкур йўналишдаги 7 та асари таҳлили воситасида очиб берилган;

“Сайид Баттол Ғозий”, “Қиссаи имом Ҳусайн”, “Қиссаи Карбало” каби XVII-XIX асрларда мавжуд бўлган араб ва форс-тожик тилидаги қиссалар ижодкорлар томонидан ижодий ёндашув асосида таржима қилиш ёки тарихий воқеалар сюжетини қайта ишлаш жараёнида уларга туркий халқлар характер-хусусиятларини сингдириш орқали ўзбек адабиётининг мазкур даври бадиий асарлар билан бойиганлиги аниқланган;

Холис Тошкандий Қусам ибн Аббос, Жарир ибн Муҳаммад ва Шоҳ Фазл номи билан боғлиқ “Шоҳизинда” (شاه زنده), “Сафед Булон” (سفید بولان) ҳамда “Шоҳ Фозил” (شاه فاضل) зиёратгоҳларига халқнинг ихлоси юқори бўлганлигини англаган ҳолда халқона услубда “Қиссаи Қусам ибн Аббос” ва “Қиссаи шоҳ Жарир” асарларини ёзганлиги сабабли уларнинг халқ орасида машҳур бўлишига ҳамда шахсий кутубхоналарда кўплаб нусхалари сақланишига олиб келганлиги исботланган;

пайғамбарлар ва ислом тарихи билан боғлиқ воқеалар баёнига бағишланган китобларнинг таъсирчанлигини ошириш мақсадида “Ҳақиқий мусулмон тили ва қўли билан озор бермас” ва “Агар одам икки минг йил умр кўрса ҳам охири ўлмоқдир” каби ҳадис ва насихатомуз сўзлар қаҳрамоннинг ўзлаштирма гапи сифатида қўлланилгани очиб берилган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат.

XVII-XIX асрларга оид ислом тарихи воқеалари бадиий ифодаланган 14 та асарнинг қўлёзма ва тошбосма нусхалари аниқланиб, улар турли билим ва савияда ёзилганлиги ҳамда асарларнинг вужудга келишида кўпроқ халқ орасида мавжуд тарихий шахслар фаолияти билан боғлиқ ривоятлар асос қилиб

олинганлиги ёритилган;

Ўзбек мумтоз адабиётида XVIII-XIX асрлар қиссачилик жанрининг такомиллашувида Собир Сайқалий, Жаҳон отин Увайсий, Холис Тошкандий, Абдуқаюм Ваҳмий сермахсул ижод қилганлиги, улар ижодида пайғамбарлар, саҳобалар, тарихий шахслар халқ орзу-умидларини ўзида мужассамлаштирган образ сифатида талқин этилгани асосланган;

ислом тарихига оид воқеаларни бадиий ифодалаган қиссаларнинг баъзилари тарихий объектлар номи билан боғлиқ бўлган халқ орасида мавжуд ривоятлар асосида юзага келганлиги ва асарлар халқ эҳтиёжи асосида кўплаб нусхаларда кўчирилгани ҳамда бугунги кунга қадар дидактик характердаги ижод намуналари сифатида одамлар орасида мутолаа қилиниши ёритиб берилган;

Ўзбек адабиётида мавжуд ислом тарихи воқеаларини бадиий ифодалаган туркий кўлёзма асарларнинг бадиий хусусиятлари, мазмун-моҳияти, услуби, ғоявий жиҳатлари илк бор таҳлил этилиб, илмий-назарий хулоса ва таклифлар ишлаб чиқилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Диссертацияда ўзбек мумтоз адабиётида ислом тарихини бадиий ифодалаган ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтидаги кўлёзма ва тошбосма манбалар ҳамда мавзуга оид илмий тадқиқотлар таҳлил қилинганлиги, тадқиқотнинг асосий қисмини ёритишда республика фондларида сақланаётган кўлёзма ва тошбосма асарлар ҳамда ўрганилаётган даврдаги бадиий асарлар ҳамда замонавий илмий тадқиқотлардан фойдаланилгани билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти ўзбек мумтоз адабиётида мавжуд ислом тарихи воқеалари бадиий ифодаланган 14 та асар тадқиқи орқали қилинган илмий умумлашма ва назарий хулосалар илмий лойиҳалар ишлаб чиқиш ҳамда соҳага оид илмий-тадқиқот ишлари мазмунини бойитишга хизмат қилиши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти диссертация хулосалари ва тавсияларидан ўзбек мумтоз адабиёти, адабиёт тарихи, тарбия фанлари бўйича ўқув қўлланмалар яратишда, махсус курслар ташкил этишда ҳамда соҳага оид фанларнинг маъруза ва семинар машғулотлари мазмунини такомиллаштиришда фойдаланиш мумкинлиги билан асосланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Ўзбек мумтоз адабиётида ислом тарихига оид воқеаларнинг бадиий ифодаси тадқиқи бўйича олинган илмий натижалар асосида:

XVIII-XIX асрлар ўзбек мумтоз адабиётида ислом тарихига оид қиссалар ва воқеалар баёнида таъсирчанликни таъминлаш нисбатан осон ҳамда ёдланувчи маснавий жанридан кенг фойдаланиш анъанасининг шаклланиши Собир Сайқалий, Жаҳон отин Увайсий, Холис Тошкандий ҳамда Абдуқаюм Ваҳмийнинг мазкур йўналишдаги 7 та асари таҳлили воситасида очиб берилгани хусусидаги илмий хулосалар буюртма асосида тайёрланган “Имом Термизий”, “Ҳаким Термизий” ва “Самандар Термизий” каби китоблар

мазмунига сингдирилган (Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказининг 2021 йил 21 июндаги 01-07/132-сон маълумотномаси). Натижада, ўқувчиларнинг диний сюжетли асарларга қизиқишининг ошиши ҳамда уларда етарлича кўникма ҳосил бўлишига хизмат қилган;

“Сайид Баттол Ғозий”, “Қиссаи имом Хусайн”, “Қиссаи Карбало” каби XVII-XIX асрлардаги араб ва форс-тожик тилидаги қиссалар ижодкорлар томонидан ижодий ёндашув асосида таржима қилиш ёки тарихий воқеалар сюжетини қайта ишлаш жараёнида уларга туркий халқлар характери, хусусиятларини сингдириш орқали ўзбек адабиётининг мазкур даври бадиий асарлар билан бойиғанлиги хусусидаги илмий хулосалардан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 4 сентябрдаги ПҚ-4436-сон қарори 2-банди ижросини таъминлаш мақсадида нашр этилган “Ўрта аср шарқ алломалари ва мутафаккирлари энциклопедияси” номли китобни тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича кўмитанинг 2022 йил 11 майдаги 02-03/3659-сон маълумотномаси). Натижада, назарий маълумотлар олиш баробарида, ўқувчиларга соғлом эътиқод ва бағрикенглик ғояларини сингдиришга эришилган;

Холис Тошкандий Қусам ибн Аббос, Жарир ибн Муҳаммад ва Шоҳ Фазл номи билан боғлиқ “Шоҳизинда” (شاه زنده), “Сафед Булон” (سفید بولان) ҳамда “Шоҳ Фозил” (شاه فاضل) зиёратгоҳларига халқнинг ихлоси юқори бўлганлигини англаган ҳолда халқона услубда “Қиссаи Қусам ибн Аббос” ва “Қиссаи шоҳ Жарир” асарларини ёзганлиги сабабли уларнинг халқ орасида машҳур бўлишига ҳамда кўплаб шахсий кутубхоналарда сақланиб қолинишига олиб келгани исботлангани хусусидаги илмий хулосалардан “Ўзбекистон – бағрикенг диёр” номли китобни тайёрлашда фойдаланилган (Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг 2022 йил 28 апрелдаги 02/218-сон маълумотномаси). Натижада, илмий-назарий билимларни шакллантириш баробарида, шарқ мумтоз асарлари ҳақида бирламчи маълумотларни олиш имконини бериши билан муҳим аҳамият касб этган;

пайғамбарлар ва ислом тарихи билан боғлиқ воқеалар баёнига бағишланган китобларнинг таъсирчанлигини ошириш мақсадида, “Ҳақиқий мусулмон тили ва кўли билан озор бермас” ва “Агар одам икки минг йил умр кўрса ҳам охири ўлмоқдир” каби ҳадис ва насиҳатомуз сўзлар қаҳрамоннинг ўзлаштирма гапи сифатида қўлланилгани очиб берилгани хусусидаги илмий хулосалардан “O‘zbekiston tarixi” телеканалда эфирга узатилган “Тақдимот” ва “Ўзбекистон – буюк алломалар юрти” номли туркум кўрсатувлар сценарийларини тузишда фойдаланилган (Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясининг 2021 йил 09 июндаги 02-40-988-сон маълумотномаси). Натижада, телекўрсатувлар мазмунининг назарий жиҳатдан ҳамда илмий далиллар билан янада бойитилишига хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 13 та илмий-амалий конференцияларда, жумладан, 2 та халқаро анжуманда муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича 27 та илмий илмий иш, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этишга тавсия этилган илмий нашрларда 13 та мақола (8 таси республика ва 5 таси хорижий журналларда) ва 1 та рисола чоп этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация таркиби кириш, 8 та фаслни ўз ичига олган учта боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Диссертациянинг умумий ҳажми 149 саҳифани ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати асосланган ҳамда муаммонинг ўрганилганлик даражаси таҳлил этилган, тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги ва диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги ҳамда тадқиқотнинг мақсади, вазифалари, объекти, предмети ва усуллари аниқланган, тадқиқотнинг илмий янгилиги маълум қилинган, тадқиқот натижаларининг ишончилиги, илмий ва амалий аҳамияти кўрсатиб берилган, тадқиқотнинг амалий натижалари, амалда жорий қилиниши, апробацияси, эълон қилиниши ҳамда диссертациянинг тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Биринчи боб **“Ўзбек мумтоз адабиётида ислом тарихига оид манбаларни тадқиқ этишнинг илмий-назарий масалалари”** деб номланиб, унинг илк фасли *“Ислом тарихига оид асарларнинг манбавий таҳлили ва тадқиқот усуллари”* масаласига бағишланган. XVII-XIX асрларда ислом тарихи бадиий ифодаланган асарларнинг ўзбек адабиётида юзага келишига икки манбавий жиҳат асос бўлганлигини таҳлиллар жараёнидан билиш мумкин:

1. Имом Бухорийнинг *“ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ”* ҳадислари, дастлаб туркий тилда яратилган пайғамбарлар тарихига бағишланган Бурҳониддин Рабғузийнинг *“Қисаси Рабғузий”* асари ҳамда Хусайн тарихига бағишланган Хусайн Воиз Кошифийнинг *“Равзат уш-шухадо”* ва қисман, Фахриддин Али Сафийнинг *“Латофатнома”* форсий асари, Муҳаммад Фузулийнинг *“Ҳадиқат ус-суадо”* насрий асари, кейинги даврда, Сўфи Оллоёрнинг *“Сабот ул-ожизин”*, Бобораҳим Машрабнинг *“Мабдаи нур”*, Ҳувайдонинг *“Роҳати дил”* каби бадиий асарлар билвосита манба вазифасини ўтаган.

2. Халқ орасида ўқиб келинган тарихий шахслар фаолияти бадиий ифодаланган форс-тожик тилидаги *“Мулҳақот ус-Суроҳ”*, *“Жомий ул-хутут”*, *“Ажойиб ул-махлуқот”*, *“Канз ул-ғаройиб”*, *“Сайри кабир”*, *“Мисбоҳ”*, *“Айвони ризо”*, *“Қисас ул-анбиё”* ҳамда Абулмухтафи аш-Шомийнинг *“Жангномаи Сайид Баттол Ғозий”* каби асарларга мурожаат қилинганлигини муаллифлар келтирган маълумотлар орқали билиш мумкин.

Ислом тарихини бадиий ифодалаган асарлар истиқлолга қадар, фольклоршунослик нуқтаи назаридан халқ китобларининг бир қисми сифатида қаралиб, кўпроқ дунёвийлик жиҳатлари таҳлилга тортилган, умумий ҳолда

қисқа маълумотлар билан чекланилган бўлса, кейинги йилларда амалга оширилган тадқиқотларда, бевосита мавзу ичига кириб бориш, диний жиҳатларини холис таҳлил ва талқин этиш, анализ, синтез қилиш, кузатиш, таснифлаш, қиёсий-типологик, текстологик ҳамда герменевтик методлар асосида ўрганиш, адабий манба сифатида объектив баҳо бериш ҳолатлари кузатилади. Айниқса, диний мазмундаги асарлар, кўпроқ, қиёсий-типологик, текстологик таҳлил ва герменевтик талқин методлари асосида тадқиқ этилмоқда. XVII-XIX асрларда юзага келган ислом тарихига оид асарлар шу вақтга қадар умумий тарзда (муаллиф ёки асар нуқтаи назардан) ўрганилган бўлиб, яхлит тарзда комплекс тадқиқ этилмаган. Шунингдек, дин тарғиботчиси бўлган тарихий шахслар ва уларнинг Ўрта Осиёдаги фаолияти тарихийлик тамойили асосида тадқиқ этилган, аммо уларнинг адабий образ, бош қахрамон ва халқ идеали сифатидаги ҳаракати бадиийлик нуқтаи назардан етарлича ёритиб берилмаган. Бундан ташқари, ҳали илмий жамоатчиликка маълум бўлмаган адабий манбалар қўлёзма фондларида талайгина бўлиб, имкон қадар, XVII-XIX асрларга оид ислом тарихи воқеалари бадиий ифодаланган асарлар ўрганилиб, ишга жалб этилди ва эмпирик-назарий тадқиқот методларидан фойдаланган ҳолда мавзу очиб берилди. Мавзунини тадқиқ этишда холислик тамойилига амал қилинган ва объектив ёндашилиб, адабиёт тарихи, адабиётшунослик, манбашунослик нуқтаи назардан таҳлил ва тасниф этилган.

Биринчи бобнинг иккинчи фасли *“Ислом тарихига оид воқеалар бадиий ифодаланган асарлар таснифи”* деб номланиб, унда ўзбек мумтоз адабиётидаги мавжуд ислом тарихига оид асарларнинг мазмун-моҳияти, характер-хусусиятидан келиб чиқиб, уларнинг таснифи берилган ва таҳлилга тортилган.

Ўзбек адабиётида ислом тарихи бадиий ифодаланган асарлар, асосан, XVIII-XIX асрларда кўп ёзилган бўлса-да, аммо XVII асрда яратилган насрий ва назмий асарлар ҳам ислом ғояларидан айро эмаслигини кўрсатади. Чунончи, XVII асрларда ёзилган назмий асарларда ислом тарихидаги воқеа ва шахсларни эслаш, ибрат сифатида келтириш, улар фаолиятини қисман ёритиб ўтиш ҳолатлари кузатилади. Бу, шу даврларда ижод қилган Сўфи Оллоёр (1644-1724) ва Бобораҳим Машраб (1640-1711) ижодида кўзга ташланади. Хусусан, Сўфи Оллоёр *“Сабот ул-ожизин”* асарида *“Ҳикояти Ҳажжож”*ни келтириб, тарихий шахс Ҳажжож сифатини бадиий тасвирлаган бўлса, Бобораҳим Машраб эса, ўз лирик меросида имом Ҳусайн фожеаси ҳамда Карбало даштидаги қонли воқеликни лирик қахрамон руҳий ҳолатига ҳамоҳанг тарзда бадиий ифодалаган. *“Мабдаи нур”* асарида келтирилган ҳикояларда ҳам пайғамбарлар тарихи, саҳобалар, тарихий шахслар ҳаёти ва воқеалари сўфиёна қарашлар асосида бадиий ифодаланган.

Ўзбек мумтоз адабиётида XVII-XIX асрларга оид ислом тарихини бадиий ифодалаган асарларнинг мазмун-моҳияти, характер-хусусиятига кўра, икки хил таснифини бериш мумкин. Хусусан:

1. *Ислом тарихи воқеалари бадиий акс этган асарлар.* Мазкур турдаги асарларда Уҳуд, Ҳайбар фатҳи, Карбало тарихи ҳамда ислом дини тарғиботи учун Мовароуннаҳрга келган ислом тарихида машҳур шахслар, саркардалар,

жумладан, Муҳаммад (с.а.в.) яқинларидан бўлган Қусам ибн Аббос (тахм. 624-677), Жарир ибн Муҳаммад⁶нинг фаолияти, хатти-ҳаракати ва жангу жадаллари қаламга олинган. Бу борада, Холис Тошкандийнинг “Қиссаи шоҳ Жарир”, “Зевар шоҳ ва Қусам ибн Аббос” (XIX аср) ва муаллифи номаълум “Жангномаи ҳафт ғазоти ҳазрат Али”да келган баъзи ғазотлар ҳамда “Ҳикояти Амир Ҳамза” (XIX аср охири) қиссасини тилга олиш мумкин. Шунингдек, имом Ҳасан ва имом Ҳусайн тарихини бадиий ифодалаган: Собир Сайқалий (XVIII аср)нинг “Равзат уш-шуҳадо”, Жаҳон отин Увайсий (1779-1845)нинг “Имом Ҳасан ва имом Ҳусайн”, Холис Тошкандий (XIX аср)нинг “Имомлар қиссаси” асарлари ҳамда таржима қилиш ёки улар таъсирида юзага келган “Мусибатномаи туркий”, “Ҳазрати Султон тарихи ва Ҳазрати Башир маноқиби”нинг “Ҳазрати Султон тарихи” қисми⁷, “Қиссаи имом Ҳусайн”, “Қиссаи имом Ҳасан ва имом Ҳусайн” ва “Қиссаи Карбало” номлари остида сақланаётган қиссаларни айтиш мумкин. Бу борада, XX аср бошларида Нисо (1879-1966) “Вафотномаи имом Ҳасан ва имом Ҳусайн” ва Мирзахон Хоний (1884-1967) “Воқеаи оилаи Карбалойи пурбало” номли асарлар ҳам битганлар⁸.

2. *Ислом тарихидаги машҳур шахслар фаолияти бадиий ёритилган асарлар.* Мазкур типдаги асарларда, асосан, тарихий шахслар фаолияти, уларнинг қаҳрамонлиги, жанговор сифатлари қаламга олинган. Бунда, ислом тарихидаги воқелик тасвиридан кўра, тарихий шахслар фаолияти, мардонавор ҳаракатларини бадиий ёритиш устун эканлигини кўриш мумкин. Жумладан, Абдуқаюм Ваҳмийнинг “Саййид Жаъфар Ғозий” ва “Ҳафт ғазот” (XIX аср), Мирийнинг “Қиссаи Салим Жавҳарий” (XIX аср) ҳамда муаллифи номаълум “Ҳикояти Ҳажжож ва Муҳаммад Боқир”, “Ҳикояти имом Муҳаммад Ҳанифа” (ёки “Зайнулараб”), “Жангномаи Зуфунун”, “Жангномаи ҳафт ғазоти Ҳазрат Али”, “Жангномаи Саййид Баттол Ғозий”, “Ҳазрат Али қиссалари” (XIX аср охири) кабиларни келтириш мумкин.

Ўзбек адабиётидаги мавжуд ислом тарихига оид асарлар қиёсий ўрганилиб, характер-хусусияти ёритилганда, улар туркий тилда юзага келган ўзига хос ижод намуналари эканлиги ва минтақамиздан етишиб чиққан туркийзабон ижодкорлар ижодий устахонасида бадиий баркамолликка етганлигини кўриш мумкин. Ҳатто халқ қиссаларининг 50 дан ортиқ туркий кўлёмаларининг республика фондларида турли номларда мавжудлиги ва XIX аср охири – XX аср бошларида бир неча бор китобат қилиниши халқнинг мазкур руҳдаги асарларга қизиқиши юқори бўлганлиги билан характерланади.

“Тарихий ҳақиқат ва бадиий талқин мутаносиблиги” деб номланган иккинчи бобнинг биринчи фасли *“Собир Сайқалий ва Жаҳон отин Увайсий асарларида ислом тарихи воқеалари таҳлили”* масаласига бағишланган. Ўзбек адабиёти араб, форс, турк тилида юзага келган диний мазмундаги асарлар

⁶ Йили аниқ кўрсатилмаган, фақат Усмон ибн Аффон даврида Ўрта Осиёга келганлиги тилга олинади. Қаранг: Абул Аббос Аҳмад ибн Яҳё ибн Жобир ал-Балозурий. Футух ал-булдон. Хуросоннинг фатҳ этилиши / Сўзбоши, араб тилидан таржима, шарҳлар, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. – Т.: Ўзбекистон, 2012

⁷ Чориев А. Ҳазрати Султон тарихи ва Ҳазрати Башир моноқиби. – Тошкент: Шарк, 1996. – Б. 48-175.

⁸ Эшонова С. XX аср бошларидаги Қўқон шоирлари (Нисо ва Хоний). Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси автореферати. –Т.: 2006. – Б.11

таъсирида янада бойиган ва бу асарлар туркий тилли ижодкорларни илҳомлантириб, кўплаб насрий ва назмий асарларнинг юзага келишига сабаб бўлган. XVIII аср ўзбек адабиётининг забардаст ижодкорларидан бири Собир Сайқалий (1730-1798) бўлиб, унинг “Равзат уш-шуҳадо” (ёки “Қиссаи Сайқалий”) шеърий достони имом Хусайн тарихи юксак бадиий савияда ёритилган ва бадиий ифода жиҳатдан энг мукаммал асар ҳисобланади. Собир Сайқалий ўз қиссасини икки дафтар (китоб, қисм)га бўлиб баён этган. Муаллиф пайғамбарлар ҳаётидаги фожеаларни Хусайн фожеасига шу даражада уйғунлаштирадигани, бу ўзига хос услуб воқеликнинг янада ўқимишли чиқишини таъминлаган. Ижодкор Муҳаммад (с.а.в.) ва ул зот авлоди ҳаётидаги фожеаларни энг дардли воқелик сифатида баҳолаган ҳамда ислом тарихида бундан ортиқ фожеа бўлмаганлигини ҳар бир тасвирда бадиий ифодалаб кетган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида, тахминан 1779-1845 йилларда Марғилонда яшаб ижод этган Жаҳон отин Увайсий ҳам ўтган салафларга эргашиб, Муҳаммад (с.а.в.) ва ул зот хонадонига чексиз ҳурмат ҳамда муҳаббатининг рамзи сифатида имом Ҳасан ва имом Хусайн тарихига бағишланган “Қиссаи пур ғусса” ёки “Имом Ҳасан ва имом Хусайн” (ёки “Карбалоннома”) ҳамда “Шаҳзода Хусайн” номли дostonлар ёзган. Имом Хусайн тарихига бағишланган дoston “Китоби Увайсий” номи остида бир неча бор литография усулида нашр этилган. Ижодкор ҳар икки тарихий шахс фожеаси учун алоҳида дostonлар битган. Ҳар икки дoston ҳам ҳамд, наът ва чаҳорёрлар таърифи билан бошланиб, шаҳзодаларнинг фожеали ўлими билан якун топган. XIX асрда яратилган шу руҳдаги қиссалардан фарқли равишда, давр нотинчликлари, ўзаро низолар, урушлар ва бу урушларда ёлғиз ўғлининг ҳалок бўлиши шоира руҳиятига кўчган ҳолда дostonда бадиий инъикос топган. Бухоро амири Насрулло томонидан Нодира, унинг икки ўғли ва набирасининг ваҳшийларча қатл қилиниши гўё Хусайн ва унинг фарзандлари ўлими билан қиёсий олинган ҳолда муштарақлик касб этган. Таъкидланганидек, Увайсий воқеликка “она” образидан туриб ёндашган. Дostonларда она тилидан келтирилган марсиялар гўё ўз ҳаёти ва замонаси фожеликларига нисбатан айтилган ҳасратли ноладек янграйди. Шоира эпик меросининг таъсир кучи ва ўзига хослиги ҳам ана шу жиҳатларда кўринади.

Собир Сайқалий ижодида ислом тарихи кенг қамровли ва юксак бадиий савияда қаламга олинган бўлиб, тасвирда реаллик, ифодада бетакрорлик юқори аҳамият касб этса, Увайсий асарида эса, халқ руҳига яқинлик, тасвирда соддалик, ифодада халқона услуб яққол кўзга ташланади. Ҳар икки ижодкор ҳам ислом тарихидаги воқеаларни ўз ижодий тажрибаси, дунёқараши ҳамда муайян даражада ўз даврининг ижтимоий-сиёсий вазиятидан келиб чиқиб ёндашган ва бадиий талқин этган.

Мазкур бобнинг иккинчи фасли “*Ҳолис Тошкандий ва Абдуқаюм Ваҳмий ижодида ислом тарихи воқеаларининг ёритилиши*” деб номланган. Халқ орасида мавжуд қиссаларга энг кўп мурожаат этган Ҳолис Тошкандий ва Абдуқаюм Ваҳмий бўлиб, улар адабий меросида халқ ижоди намуналари ўзига хос тарзда бадиий талқин этилган. Хусусан, Ҳолис Тошкандий ислом дини

тарғиботи учун Ўрта Осиёга келган Қусам ибн Аббос ва Жарир ибн Муҳаммад фаолиятини бадий ифодалаган бўлса, Абдуқаюм Ваҳмий эса, ислом тарихида машҳур шахслар бўлган – ҳазрат Али, Саййид Баттол Ғозий қаҳрамонлигини ёритиш ва бу орқали ислом тарихи воқеаларини содда услубда халққа етказиш мақсад қилинган. Ҳар икки ижодкор ҳам халқ ижодидан таъсирланган, тарихий шахслар ҳаёти, фаолияти билан боғлиқ ривоятларга таянган ва ўз ижодий тажрибаси асосида ўз давридаги ижтимоий-сиёсий вазият, давр рухидан келиб чиқиб, асарлар ғоясини белгилаганлар.

Тахминан 1778-1780 йилларда таваллуд топган Холис Тошкандий ислом тарихининг турли мавзуларида қалам тебратган ижодкор. Унинг “Қиссаи Шоҳ Жарир”, “Зевар шоҳ ва Қусам ибн Аббос” ҳамда “Имом Ҳасан ва имом Ҳусайн” номли тарихий-жангнома қиссалари мавжуд. Хусусан, “Шоҳ Жарир қиссаси” маснавийда ёзилган бўлиб, тахминан 5552 мисрани ташкил этади. Қўлёзмаларда мисралар сони қисман фарқ қилади. Асар Аллоҳ зикри билан бошланиб, Муҳаммад (с.а.в.) ва саҳобалар ҳам бир қадар тилга олинган. Асосий воқеаларда Жарирнинг Фарғона шаҳарларида оташпарастрларга қарши олиб борган ҳаракатлари тасвирланган. Муаллиф воқеаларни кенг доирада ёритади ва асарни Жарир қаҳрамонликлари билан яқунламайди. Балки эзгулик ҳамиша ғалаба қилишини, унинг фарзанди Шоҳ Фазл жасорати орқали ифодалашга ҳаракат қилган.

Холиснинг “Зеваршоҳ ва Қусам ибн Аббос” асари ҳам ҳажман кичик бўлиб, жами 1167 мисра маснавийдан ташкил топган. Асарнинг турли номдаги қўлёзмалари халқ орасида талайгина бўлиб, воқеалар баёнида қисман фарқ кузатилади. Жумладан, “Қусам ибн Аббос” номли шеърини қўлёзма⁹ “Воқеаи муҳорабаи ҳазрат Шоҳизинда шаҳзода Қусам розияллоҳу анҳу” деган баён билан бошланган. Бунда шоҳ Қусам, Саъид ибн Усмон, Ҳузайма Самарқанд халқини мусулмон қилиш учун келганлиги, бутхонани масжидга айлантиришлари, Қусам ёлғиз ўзлари Самарқандга қолишлари баён этилиб, сўнгра саҳобалар ва Жарирнинг дин тарғиботи йўлидаги фаолияти бир қадар тилга олинган. Асарда Қусам ибн Аббос фаолияти Жарирнинг Туркистондаги тарғиботини бевосита давоми сифатида баҳоланган¹⁰. Шунинг учун ҳам баъзи қўлёзмалар “Қиссаи шоҳ Жарир ва Қусам ибн Аббос” номи остида берилган.

Ҳусайн тарихига бағишланган йирик ҳажмли “Имом Ҳасан ва имом Ҳусайн” асари эса, маснавийда ёзилган бўлиб, тахминан 15745 мисрани ташкил этади. Назмий баён таркибида – 518 мисра ғазал, 673 мисра марсия, 246 мисра муножот, 387 мисра мухаммас, қаҳрамонлар тилидан 2 та мусаддас ва ҳикоятлар келтирилган. Муаллиф тасвирни янада жонли кўрсатиш мақсадида ўз тилидан ғазаллар, мухаммаслар келтиради, қаҳрамонлар тилидан муножотлар ҳамда улар ўлими учун марсиялар, ҳасратномалар битади. Умуман олганда, Холис Тошкандий асарлари мавзуси хилма-хил бўлиб, аксариятида, ислом тарихининг Ўрта Осиё билан боғлиқ жиҳатлари қаламга олинган.

⁹ Мазкур қўлёзма тадқиқотчи олим Н.Абдулаҳатов шахсий фондида сақланмоқда. Қаранг: Ҳазиний юрти. Абдулаҳатов Н ва бошқ. – Т.: Янги аср авлоди, 2010. –296 б.

¹⁰ Ҳайитбоев Э. Заркент ёхуд Фарғона водийси тарихидан лавҳалар. – Т.: Шарқ, 2009. – Б.27-28

Тахминан 1826-1888 йилларда яшаб, ижод этган қиссанавис ва сўфий ижодкор Абдуқаюм Ваҳмий Марғилонийнинг ислом тарихини бадий ифодалаган кичик ҳажмли “Ҳафт ғазот” ва “Саййид Жаъфар Ғозий” номли назмий асарлари сақланиб қолган. Ижодкорнинг ҳазрат Али қахрамонлигини бадий ифодалаган “Ҳафт ғазот” номли достони тўлиқ етиб келмаган. Мавжуд қисмида, ҳазрат Алининг жасорати, унинг Аждар Дев билан олишуви қизиқарли тарзда тасвирланган. “Саййид Жаъфар Ғозий” асари эса, республика кўлэзма фондларида учрамайди. Кўлэзмани фақат шахсий кутубхоналарда учратиш мумкин¹¹. Тарихчи олим Н.Абдулаҳатов Абдуқаюм Ваҳмий “Саййид Жаъфар Ғозий” асарини халқ оғзаки ижодига асосланган Абулмухтафи аш-Шомийнинг “Жангномаи Саййид Баттол Ғозий” номли достонидан фойдаланган ҳолда ёзган, дейди¹². Дарҳақиқат, 2860 инвентарь рақами остида сақланаётган Абулмухтафи аш-Шомийнинг “Жангномаи Саййид Баттол Ғозий” туркий таржима достони билан Ваҳмий асари сюжетида умумийлик ҳолатлари кўзга ташланади. Бундан кўринадики, Абдуқаюм Ваҳмий ўз достонларини халқ орасида машҳур бўлган қиссалар таъсирида ёзган. Таъкидлаш лозимки, Қусам ибн Аббос, Жарир ибн Муҳаммад, ҳазрат Али, имом Ҳусайн, Саййид Баттол Ғозий каби тарихий шахслар билан боғлиқ объектлар бўлган: Самарқанд шаҳридаги Шоҳизинда зиёратгоҳи, Наманган вилоятига яқин жойда жойлашган Сафед Булон қабристони ёки Шоҳ Фозил мақбараси, Фарғона ва Хоразм вилоятларидаги Шоҳимардон мажмуаси, Тошкент ва Фарғона вилоятидаги Авлиё ота (Заркент) ҳамда Қашқадарё вилоятидаги Ҳазрати Султон тоғқадамжоларига¹³ нисбатан халқ орасида ҳурмат юқори бўлиб, бебаҳо маънавий-маданий мулк сифатида қадрланади. Бунинг натижасида, халқ орасида тарихий шахслар, саркардалар, авлиёлар ҳаёти, фаолияти билан боғлиқ ривоятлар ниҳоятда кўп. Таҳлиллардан билиш мумкинки, муаллифлар зиёрат объектлари номи билан боғлиқ ривоятларга таянган ҳолда қисса ёзганликларини ўз асарлари дебочасида тилга олиб ўтганлар. Албатта, бу ҳол халқнинг ислом тарихидаги машҳур шахслар, дин тарғиботчилари, саркардалар, авлиё зотларга ҳурмати ва улар маънавий фаолиятига интилиш юқори бўлганлигини кўрсатади.

Тадқиқотнинг учинчи фасли “*Халқ қиссаларида ислом тарихи воқеаларининг бадий ифодаси*” деб номланган. XVII аср охири – XIX аср бошларига келиб, қиссаларнинг янги қайтадан яратилиш даври бошланди. Бу даврда улар жарангдор назмий тус олиб, муаллифлашган ҳолда мумтоз ёзма адабиётимизга мансуб асарларга тенглашди¹⁴. Муаллифлар мумтоз асарлар сюжети ёки халқ орасида мавжуд ривоятлар асосида янги бадий ижод намуналарини юзага келтирдилар. Шунингдек, халқ орасидан чиққан ижодкорлар ҳам ўз номларини кўрсатмай, мавжуд ривоятлар асосида турли мавзуларда қиссалар яратдилар. Шу жиҳатдан, ислом тарихига оид воқеаларни

¹¹ Асар кўлэзмаси тадқиқотчи олим Н.Абдулаҳатов шахсий кутубхонасида сақланмоқда.

¹² Абдулаҳатов Н. Абдуқаюм Ваҳмий Марғилонийнинг нодир мероси // Электрон ҳолда. 2021. – Б.5

¹³ Мазкур мажмуа тарихи асосида “Ҳазрати Султон тарихи” номли асар юзага келган. Қаранг: Ҳазрати Султон тарихи ва Ҳазрати Башир манокби // Нашрга тайёрловчи А.Чориев. – Т.: Шарқ, 1996. – 352 б

¹⁴ Бўриев Т. “Доробнома” достони ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.: 2003, № 3. – Б.74

бадий ифодалаган қиссалар ҳам миллий адабиётимиз маҳсули сифатида майдонга келди. Қиссаларнинг аксарияти, араб, форс-тожик тилидаги асарлар таъсирида юзага келган бўлса-да, аммо сюжет ва воқелик баёни туркийзабон муаллифлар томонидан ижодий ёндашув асосида бадий талқин этилган ва ўзбек адабиётининг абадий мулки сифатида шаклланган. Жумладан, “Ҳикояти Ҳажжож ва имом Муҳаммад Боқир”, “Ҳикояти Амир Ҳамза”, “Ҳикояти имом Муҳаммад Ҳанифа” (ёки “Зайнулараб”), “Жангномаи ҳафт ғазоти ҳазрат Али”, “Жангномаи Саййид Баттол Ғозий”, “Жангномаи Зуфунун”, “Мусибатномаи туркий”, “Қиссаи имом Ҳусайн” каби асарларни тилга олиш мумкин. Халқ ижоди маҳсули сифатида юзага келган мазкур асарлар тасвирида кўпроқ фольклорга хос унсурлар етакчи аҳамият касб этган. Бинобарин, ислом тарихи ва тарихий шахслар фаолиятини у ёки бу жиҳатдан ёритган тарихий-жангнома қиссалар ўзбек адабиётида талайгина бўлиб, улар халқ эҳтиёжи сифатида майдонга келган. Халқ қиссаларида ислом тарихига оид воқеалар ва тарихий шахслар сиймоси халқ позициясидан туриб бадий талқин этилганлигини воқеалар тавсифидан билиш мумкин. Бу эса, қиссаларнинг ўқимишли чиқишини таъминлаш баробарида, халқ орасида кенг тарқалишига ва кўплаб нусхаларда кўчирилишига олиб келган. Албатта, уларнинг кўплаб нусхаларда учрашини халқ маънавий эҳтиёжи сифатида баҳолаш ва қабул қилиш ўринлидир.

Учинчи боб **“Ислом тарихига оид асарлар бадиияти”** деб номланиб, унинг биринчи фасли *“Тарихий воқелик ва бадий сюжет муносабати”* масаласига бағишланган. Ислом тарихи бадий ифодаланган асарлар, асосан, тарихий-жангнома характерида бўлиб, муайян шахс фаолиятини ифодалаш нуқтаи назаридан қисса жанрида ёзилган ва уларда кўпроқ халқ оғзаки ижодига хос тасвири кузатиш мумкин. Жанг воқеалари тасвирида эса, тарихий маълумотдан кўра, кўпроқ бадий тўқима етакчилик қилган. Шунингдек, мазкур руҳдаги асарларда аниқ макон, замон, реал тарихий воқелик ва тарихий шахслар номи, қисман, тақдири ва улар ҳаётидаги баъзи жиҳатлар сақланган. Бу маълумотларни беришда ижодкорлар мавжуд тарихий-диний манбаларга таянган ҳамда асарнинг маълум композиция ва сюжетини ҳам шу жиҳатдан туриб белгилаганлар. Бинобарин, қиссалардаги воқеа ва ҳодисаларнинг нисбатан илмий ҳамда муфассал баёни бошқа диний ва тарихий китобларда ўз ифодасини топганини инобатга олиш лозим¹⁵. Шу жиҳатдан, XVII-XIX асрларда юзага келган ислом тарихига оид воқеаларнинг асосида Уҳуд, Ҳайбар жанги ҳамда Карбало дашти воқеаларини бадий ифодалаш турган, шунингдек, тарихий шахслар бўлган: Амир Ҳамза, ҳазрат Али, Қусам ибн Аббос, Жарир ибн Муҳаммад, Ҳажжож ибн Юсуф, Муҳаммад Ҳанифа, Ҳасан ва Ҳусайн, Муҳаммад Боқир, Саййид Баттол Ғозий бош образ қилиб олинган. Мазкур шахсларнинг аксарияти ислом тарихида машҳур кишилар бўлиб, уларнинг баъзилари ислом динини ёйиш учун Ўрта Осиёга келган саркардалар ҳисобланади. Хусусан, Холис Тошкандий *“Шоҳ Жарир қиссаси”* воқеаларини

¹⁵ Ҳазрати Али ҳақида қиссалар. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи С.Рафиддинов. – Т.: Ёзувчи, 1992. – Б.4

баён этар экан, Макка, Мадина, Бағдод, Ироқ ҳамда Самарқанд, Фарғона, Наманган, Косон, Кува, Туркистон каби жой ва шахс номларини сақлаб қолган. Жанглар тасвири ва бу урушларда янги образларнинг асар сюжетиға олиб кирилиши бадий тўқима маҳсулидир. Бу каби бадий тўқималар кўпроқ Жарирнинг Ўрта Осиёдаги жанларида ва қаҳрамонларнинг ўзаро муносабатларида кўзга ташланади. Муаллифлар тасвирни содда ва халқона услубда бериш, тўқималардан кенг фойдаланиш орқали халқни ислом тарихидаги воқеалардан хабардор қилиш ҳамда бунинг натижасида, Муҳаммад (с.а.в.), саҳобаларга содиқлик маслагини ифодалаш, яхшилиқдан умидворликни кўзда тутган. Шу жиҳатдан, қиссаларда келтирилган тарихий воқеалардаги бадий тўқималарни, фантастик руҳдаги эпизодларни назардан қочирмаган ҳолда ёндашишни тақозо этади. Жумладан, Уҳуд, Ҳайбар жанги ислом тарихида машҳур бўлиб, Қуръон ва бошқа китобларда ўз ифодасини топган¹⁶. Умуман олганда, ислом тарихидаги воқеаларнинг аҳамиятли, қизиқарли жиҳатлари олинган ва бадий тўқималар асосида бойитилган, шунингдек, ислом тарихидаги машҳур шахслар ҳамда уларнинг Ўрта Осиёдаги фаолияти муаллиф дунёқараши, услуби, ёндашуви асосида асар сюжетиға олиб кирилиши қиссаларнинг янада қизиқарли ва ўқимишли чиқишини таъминлаган.

Учинчи бобнинг иккинчи фасли *“Ислом тарихиға оид асарларда бадий тасвир воситаларининг қўлланиши”* деб номланган. Ислом тарихини бадий ифодалаган асарларда қўлланилган бадий тасвир воситалари кўпроқ поэтик етукликни таъминлашга, ғоявий мақсад ва фикрни ифодалашга, воқеликни содда ва равон тарзда етказишга, қаҳрамонлар ташқи ва ички оламини янада ёрқин кўрсатишга, образли ифода орқали ғоявий мақсадни ихчам баён этишга хизмат қилган. Асарларда наср ва назм қоришиқ ҳолда берилган бўлиб, насрий ифодада кўпроқ: муболаға, ўхшатиш, сифатлаш, тазод, истиора каби маънавий санъатлар қўлланилган бўлса, лирик мисраларда: талмех, иштиқоқ, ташбих, таносиб, интоқ, тажнис каби лафзий санъатлар усталик билан ишлатилган. Собир Сайқалий ўз асарида ёзма ижодга хос бетакрор бадий ифодани гўзал тарзда қўллаган бўлиб, маснавий тарздаги мисраларда қофия ва вазн талабларига риоя қилган ҳолда воқелик ва шахс ҳаракатларида фантастик ёки хаёлий тасвир эмас, кўпроқ реал, ишончли, тасаввур оламиға яқин бадий ифодани кўрамиз. У маснавий йўли билан қофияларни шу даражада хилма-хил ва ўзига хос оҳангда қўллайдики, натижада, воқелик яхлит ҳолда гавдаланади. Хусусан, ижодкор Муҳаммад (с.а.в.) анбиёлар тожи эканликларини сифатлаш санъати орқали бадий ифодалаган:

Муҳаммад анбиёға тож бўлса,
Мақоми Арш анга меърож бўлса¹⁷.

Мисраларда тож ва меърож сўзини қўллаш орқали бетакрор ташбих санъати қўлланилган. Яъни буни икки хил маънода талқин этиш мумкин. Жумладан, тож инсон бошида, яъни юқорида турса, меърож ҳам юқори, юксак

¹⁶ Ҳазрат Али ҳақида қиссалар. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи С. Рафиддинов. – Т.: Фан, 1992. – Б.4-5.

¹⁷ Сайқалий С. Равзат уш – шухадо / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва луғат муаллифлари С. Сайфуллох, Д.Хунзекр. – Т.: Мовароуннахр, 2004. – Б. 44.

мақомни билдиради. Мажозий маънода эса, тож инсон даражасини, подшолигини белгиласа, меърож маънавий юксалиш мақомини беради. Ҳар иккисига фақат Муҳаммад (с.а.в.) муносиб эканликлари, анбиёлар, яъни барча пайғамбарларнинг аввали ва охири эканликлари таъкидланган. Тож ҳам, меърож ҳам ул зот учун аталган.

Жаҳон отин Увайсий, Холис Тошкандий, Абдуқаюм Ваҳмий асарларининг бадиий ифодасида эса, кўпроқ халқ оғзаки ижодига хос тавсир етакчилик қилади. Муаллифлар ижодида вазни ва қофия талабларидан чиқиш ҳолатлари кузатилади. Тасвирда кўпроқ муболағали ифодаларни кўрамыз. Воқелик ва қаҳрамонларнинг руҳий кечинмалари, бир-бирига муносабатлари ғазал, мухаммас, байтлар келтириш орқали бадиий тасвирланган ҳамда ҳис-туйғуни ёрқинроқ кўрсатишга хизмат қилган. Жумладан, Увайсий имом Ҳасан ва имом Хусайнни таърифлар экан, ташбиҳ санъати орқали юзининг нури тунни ёритган ой каби ёруғ эканлиги, ой ҳам улар юзининг шуъласидан фалак узра йўлини йўқотиб, сузиб юролмаслиги ва хатто куёш ҳам улар рухсоридан баҳра олганлиги, сўзларидан эса, инсонлар таълим олиши муболағали ифодаланган:

Баҳра олғай эрди хуршид икки рухсоридин,

Таълим олғон эрди тотли шакар гуфторидин... (инв. № 12882/4а)¹⁸

Бу каби ташбиҳу муболағалар инсон маънавий дунёсини ҳам кўрсатиб беришга хизмат қилган. Инсон маънавий дунёсида эса, исломий гўзал сифатлар ўз тажассумини топганлигини мисралардаги бадиий ифода ва муаллиф илгари сурган ибратомуз ғоялардан англаш мумкин. Албатта, муаллифлар ўз ижодий тажрибасига таянган ҳолда, бадиий воситалардан усталик билан фойдаланиб, тавсирни ишонарли, таъсирли, жонли лавҳаларда бериш мақсадида, ғазал, мухаммас, марсия, муножот, шеърий байт, қизиқарли ҳикоялар битиб, асарни мазмунан бойитганлар. Умуман олганда, асарларда бадиий тасвир воситаларининг қўлланилиши воқеликнинг қизиқарли ва таъсирчан бўлишига олиб келган. Ривоятлар замирига тасвирий воситаларнинг сингдирилиши воқелик ва тарихий шахслар киёфаси, хатти-ҳаракати ҳақида яхлит ва умумий хулоса бера олган.

Мазкур бобнинг учинчи фасли *“Ислом тарихи воқеалари бадиий ифодаланган асарларда инсонпарварлик ғоялари талқини”* масаласига бағишланган. XVII-XIX асрларда мавжуд асарлар тарихий-жангнома характерида бўлса-да, улар сюжетини кўпроқ панд-насихат, тарбия, ахлоқ масалаларини ифодалаш ташкил этади. Асарлар ўз мазмун-моҳияти билан пайғамбарлар тарихи, Муҳаммад (с.а.в.), саҳобалар, ислом тарихида машҳур шахслар, саркардалар қаҳрамонлиги, ислом дини йўлидаги фаолиятини ибратли тарзда ёритувчи ва тарихий воқеалардан сабоқ чиқаришга, инсонийлик билан умр кечиришга чорловчи бадиий ижоддир. Унда инсон фожиаси, икки қарама-қарши кучлар тўқнашуви ва охир-оқибат эзгулик ғалабаси каби инсоний муносабатлар диний қарашлар уйғунлигида ёритиб берилган. Хусусан, *“Шоҳ Жарир қиссаси”*да бир эътиқодий қарашда бўлган инсонлар ёмонлик, зулм йўлини тутганлиги қораланиб, муаллиф ўз-ўзига саволомуз тарзда, поклик,

¹⁸ Асар қўлёзмаларининг инвентарь рақам ва саҳифалари кейинги ўринларда шу тартибда берилди.

тинчлик дини бўлган исломда бўла туриб, ёмонлик қилиш мумкинми, дея хайратини яширолмайди:

Киши динни ўқуб қилса ёмонлик,
Раводурми онга қилса ёмонлик¹⁹.

Ушбу мисралар орқали динни англаб, унга амал қилишга, ҳақиқий, чин мусулмон бўлишга чақирилган. Ижодкорлар ҳар бир воқелик баёнида, албатта, яшашнинг мазмун-моҳияти, умрнинг ўткинчилиги, эзгу амаллар собитлиги хусусида ҳадислар, панд-насихатли сўзлар, ибратли ҳикоят ва ривоятларни халқона услубда ифодалаб борган. Жумладан, “Агар одам икки минг йил умр кўрса ҳам охири ўлмоқдир” (инв. № 12784/26) ёки “Ё Имом (Муҳаммад Ҳанифа назарда тутилган – Л.А.) ўзингиз билурсиз, одамзод боқий эмас. Ҳар ким туғилади ва ўлади” (инв. № 12784/72). Яна бир ўринда, қаҳрамон тилидан: “Бу беш кунлик дунё учун Расули Худонинг душманлари бўлурсан” (инв. № 12784/48). Бу каби ибратли сўзлар орқали инсон умрининг абадий эмаслиги, мол-дунё ўткинчилиги, эзгу амаллар собитлигини таъкидлаш баробарида, тўғрилиқ ва покликка қарши чиққан, яхшилиқдан мосуво образлар қилмишидан ачиниш, айна пайтда, қаҳрамонларнинг фожиали ҳаётидан қайғуга ботиш ҳиссини англаш мумкин. Воқеалар давомида ижобий қаҳрамонлар эзгулик даъватчиси сифатида мудом насихатомуз сўзларини баён этиб борганлар. Хусусан, “Алқама айтди: “Эй ёронлар, сизларга маълум бўлсинки, бу дунё манзили фосиқларнинг бўстони, мўминларнинг зиндонидур” (инв. № 12784/68). Салбий образлар зулмига қарши айтилган ушбу сўзларда яхши инсонлар учун бу дунё қийинчилик, ғам-қайғу, ёмон инсонлар учун роҳат-фароғат эканлиги хусусидаги ғоялар илгари сурилган. Шунингдек, асарларда эътиқодда собит бўлиш, Муҳаммад (с.а.в.) маслагига эргашиш, саҳобаларни хурмат қилган ҳолда улар сифатлари билан сифатланиш, ислом динининг бунёдкорлик, тинчликпарвар ғояларига амал қилган ҳолда умр кечириш ғоялари ҳам тарғиб этилган. Умуман олганда, асарларда илгари сурилган инсонпарварлик ғоялари воқеликнинг таъсир кучини оширган ҳамда юксак ғояларнинг ўзига хос тарзда берилишини таъминлаган. Айниқса, тўғрилиқ, поклик, эзгулик, вафо, сабр каби инсоний фазилатларнинг қаҳрамонлар муносабати орқали кенг доирада бадиий таҳлилга тортилиши китобхон маънавий дунёсини бойитишга хизмат қилади.

ХУЛОСА

Ўзбек мумтоз адабиётида ислом тарихига оид воқеаларнинг бадиий ифодаси бўйича амалга оширилган тадқиқот натижалари қуйидаги хулосаларга келиш имконини берди:

1. XVII-XIX асрларга оид ислом тарихи бадиий ифодаланган асарларнинг юзага келишига икки манбавий жиҳат – туркий тилда яратилган асарлар ҳамда халқ орасида мавжуд форс-тожик тилидан таржима қилинган қиссалар асос бўлганлигини муаллифларнинг ўз асарида келтирган маълумотларидан билиш мумкин. Ўзбек адабиётидаги мавжуд ислом тарихига оид асарлар шу вақтга

¹⁹ Холис-Шоҳ Ҳаким. Сафед Булон қиссаси. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. – Б.141.

қадар тарихийлик нуқтаи назаридан ёки умумий маълумот сифатидаги нашр ишлари доирасида ўрганилган бўлиб, комплекс тадқиқ этилмаган. Шу жиҳатдан, мавзу эмпирик-назарий методлар асосида комплекс тадқиқ этилган ва мавзунини ёритишда тарихий-қиёсий, таснифлаш, тавсифлаш, герменевтик таҳлил, гуруҳларга ажратиш, кузатиш методларидан фойдаланган ҳолда очиб берилган.

2. Ўзбек адабиётида мавжуд ислом тарихини бадиий ифодалаган асарлар мазмун-моҳияти ва характер-хусусиятига кўра, ислом тарихи воқеалари бадиий акс этган ва ислом тарихида машҳур шахслар фаолияти бадиий ёритилган асарлар эканлиги маълум. Ислми тарихи бадиий ифодаланган 14 та асарнинг мазмунан қиёсий таснифи, уларнинг қўлёзма фондларида 100га яқин нусхалари борлиги ва турли номларида сақланаётганлигини кўрсатади.

3. Собир Сайқалий ва Жаҳон отин Увайсий ислом тарихи воқеаларидан бири бўлган имом Ҳусайн фожиясини юқори бадиий пафосда қаламга олган ва бу орқали XVII-XIX аср адабий муҳитида қисса жанрининг такомиллашувига муносиб ҳисса қўшган ижодкорлар ҳисобланади. Ислми тарихи воқеалари улар ижодида ўзига хос талқин этилган. Собир Сайқалий туркийзабон халқлар учун илк бор ислом тарихи воқеаларини бадиий қаламга олган бўлса, Жаҳон отин Увайсий ҳам ўз даври ижтимоий-сиёсий вазиятидан келиб чиқиб, ислом тарихи воқеаларини бадиий жиҳатдан ёритган ва бу орқали тарих фожияларидан сабоқ чиқаришга, тинчлик, тотувлик, бағрикенглик, ҳамжиҳатликда яшашга чорлаган.

4. XIX аср адабий муҳитида Холис Тошкандий ва Абдуқаюм Ваҳмий халқона услубни янги талқин асосида ўз ижодига олиб кирган муаллифлар сифатида алоҳида ўринга эга. Муаллифлар халқ қиссаларидан илҳомланганлар, баъзан қиссалар улар ижодий устахонасида қайта ишланган ва адабий обида ҳолига келтирилган. Шунингдек, улар серқирра ижодкор сифатида ислом тарихининг хилма-хил мавзуларини қаламга олиб, ўз ижод намуналари билан шу давр адабий муҳитини мазмунан бойитганлар. Ҳазрат Али, Қусам ибн Аббос, Жарир ибн Муҳаммад, имом Ҳусайн, Саййид Баттол Ғозий каби тарихий шахслар улар ижодида халқ орзу-умидларини ўзида ифодалаган идеал образ, ислом ғояларини тарғиб этувчи қаҳрамонлар сифатида янги талқин этилган.

5. Ўзбек мумтоз адабиёти XIX асрларида форс-тожик тилидан таржима қилиш ёки улар таъсирида юзага келган ижод намуналари билан янада бойиганлигини кўрсатади. Бу даврда халқ орасидан чиққан ижодкорлар ўз номини бермай, турли мавзуларида дostonу қиссалар битганлар. Халқ қиссаларининг 50 дан ортиқ қўлёзма ва тошбосма нусхалари республика қўлёзма фондларида, имом Ҳусайн, Саййид Баттол Ғозий тарихига бағишланган ижод намуналари эса, халқнинг бебаҳо мулки сифатида шахсий кутубхоналарида сақланаётганини асарлар тавсифидан билиш мумкин. Тарихий-жангнома характеридаги асарлар, асосан, диний сюжетли бўлиб, ислом тарихи воқеалари, тарихий шахслар фаолияти ривоятлар орқали бадиий талқин этилган.

6. Муаллифлар ислом тарихига оид воқеаларни бадиий ифодалашда

тарихий манбаларга таянган ҳолда Муҳаммад (с.а.в.), саҳобалар ҳаёти ва халифалиги билан боғлиқ маълумотлар ҳамда Уҳуд, Ҳайбар, Карбало воқеаларини асар сюжетига олиб кирганлар. Шунингдек, ҳазрат Али, Қусам ибн Аббос, Жарир ибн Муҳаммад, Ҳажжож ибн Юсуф, Муҳаммад Ҳанифа, имом Ҳусайн, Муҳаммад Боқир, Саййид Баттол Ғозий каби тарихий шахслар ва жой номлари ҳам сақлаб қолинган. Бироқ, улар фаолияти, ҳаракатлари, воқеалар тасвири муаллиф ижодий ёндашуви асосида бадиий тўқималаштирилган.

7. Асарларда бадиий тасвир воситалари, асосан, тарихий воқеликни жонли лавҳаларда бериш, қаҳрамонлар хатти-ҳаракати, фаолиятини ёрқин кўрсатишга хизмат қилган. Ижодкорлар бадиий воситаларни диний қарашлар уйғунлигида ривоятлар орқали баён этиб, воқеалар таъсирчанлигини оширганлар ва бу орқали қаҳрамонлар куч-қудратини ёрқин кўрсатиб берганлар. Халқона услубни эса, ижодий ёндашув асосида санъат даражасига кўтарганлар. Муаллифлар ижодида пайғамбарлар, Муҳаммад (с.а.в.), саҳобалар сиймоси бадиий ифода орқали янада етуклик, баркамоллик, мукамаллик касб этган бўлса, тарихий шахслар эса, халқ қаҳрамони, идеал образ, эзгулик тарғиботчиси сифатида талқин этилган. Бу эса, асарнинг бадиий жиҳатларини белгилашга ҳам хизмат қилган.

8. Ислом тарихи бадиий ифодаланган асарлар тарихий-жангнома характерида бўлса-да, аммо улар моҳиятини инсонпарварлик ғоялари ташкил этганлигини кўриш мумкин. Дидактик, панд-насихатли ривоят, ҳикоялар воқеалар баёнида келтирилиб, эзгулик қилиш, эътиқодда собитлик ҳамда тарихий воқеалардан ибрат олган ҳолда эзгу амаллар билан яшаш каби юксак ғоялар илгари сурилган. Муаллифлар тарихий воқеаларни бадиий ифодалар экан, албатта, ҳадислардан кўчирмалар, ибратли ўғит ва насихатлар келтириб, фалсафий фикр ва қарашларини шеърый мисралар орқали ёки воқеалар давомида қаҳрамонлар тилидан баён этганлигини таҳлиллардан билиш мумкин.

Баён этилган хулосалардан келиб чиқиб, қуйидаги тавсиялар ишлаб чиқилди:

1. “Ўзбек мумтоз адабиётида ислом тарихига оид воқеаларнинг бадиий ифодаси (XVII-XIX асрлар)” номли монография нашр этиш.

2. Ўзбекистон халқаро ислом академиясида нашр этилаётган Ислом энциклопедиясига “XVII-XIX асрларга оид ислом тарихи воқеалари бадиий ифодаланган асарлар” номли мақола киритиш.

3. Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази ва ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти “XVII-XIX асрларга оид ислом тарихи воқеалари бадиий ифодаланган туркий тилдаги қўлёзма асарлар” платформасини ишлаб чиқиши лозим.

**ONE-TIME SCIENTIFIC COUNCIL DSc.35/30.12.2019. Isl/Tar/F.57.01
ON AWARD OF SCIENTIFIC DEGREES
AT INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN**

INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN

AZIMOVA LOLA KARIMOVNA

**ARTISTIC EXPRESSION OF THE EVENTS OF THE HISTORY OF
ISLAM IN THE UZBEK CLASSICAL LITERATURE (XVII-XIX centuries)**

24.00.04 – Eastern classical literature and source study

**ABSTRACT OF DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD) THESIS ON PHILOLOGICAL
SCIENCES**

Tashkent – 2022

The theme of the dissertation of Doctor of Philosophy (PhD) in philological sciences was registered by the Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan № B2020.2.P111)/FII1252

Dissertation completed in Mejdunarodnoy Islamic Academy of Uzbekistan.

The abstract dissertation is available in three languages (Uzbek, English, Russian (resume)) on the website of the Uchenogo soveta (www.iiiaz.uz) and on the informational and educational portal "ZiyoNet" (www.ziynet.uz).

Scientific adviser: **Rafiddinov Sayfiddin Sayfulloh ugli**
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Official opponents: **Jabbarov Nurboy Abdulhakimovich**
doctor of philological sciences, professor
Rakhmonova Zulaiho Jamolovna,
Doctor of Philosophy in Philological Sciences (PhD)

Leading organization: **Museum of Literature named after Alisher Navoi**

The defense of dissertation will be held on «10» September 2022 at 14⁰⁰ at the meeting of the One-time Scientific Council DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 on award of scientific degrees at International Islamic Academy of Uzbekistan (Address: 100011, Tashkent, street A Kodiriy, house 11. Phone: +99871 244-00-56, Fax: +99871 244-00-65, e-mail: info@iiiaz.uz).

Doctoral Dissertation is available at the Information Resources Centre of International Islamic Academy of Uzbekistan (Reg. № 101) (Address: 100011, Tashkent, street A Kodiriy, house 11. Phone: +99871 244-00-56, Fax: +99871 244-00-65, e-mail: info@iiiaz.uz).

The abstract of the dissertation was distributed on «24» August 2022.
(Mailing report № 1 on «28» July 2022).

D.R. Makhsudov

Chairperson of the one-time Scientific Council on award of scientific degrees, Doctor of Historical Sciences (DSc), Associate Professor

S.A. Rustamiy

Scientific Secretary of the one-time Scientific Council on award of scientific degrees, Doctor of Philology (DSc), Assistant Professor.

Z.M. Islamov

Chairperson of the Scientific Seminar at the one-time Scientific Council on award of scientific degrees, Doctor of Philology, Professor

INTRODUCTION (Abstract of PhD dissertation)

Actuality and necessity of research. In world literature, the history of Islam and the interpretation of its artistic features distinguished by the story with a religious plot in the literature of the Turkic peoples, and the national character and approach to the stories. This is clearly reflected in the *manoqib* (مناقب) dedicated to the qualities of famous people created in the XVII-XIX centuries, as well as in the war novels (جنگ نامه) that highlight the activities of the generals who were active in the spread of Islam around the world. These works are important in determining the priorities in the hagiographical sources in the literature of the Turkic peoples of this period, and in studying the phenomenon of transfer of folk oral creativity to artistic works.

Historians and literary scholars of the world are conducting research on the historical significance and genre characteristics of the works that artistically express the history of Islam in Central Asia in the literature of the Turkic peoples. Historians are studying the heroism of Hazrat Ali, Qusam ibn Abbas, Hajjaj ibn Yusuf, Imam Husain, Sayyid Battol Ghazi and others in the way of religious propaganda from a historical perspective, while literary scholars are focusing on studying the artistic features of short stories, stories, epics in Turkic languages. There are no researches that combine both historical and artistic features of “*manoqib*” and “*stories*” dedicated to the history of Islam and the exploits of famous people. The research of the content, style and ideological aspects of such works serves the development of this field.

In the new Uzbekistan, where the foundations of the third renaissance are being laid, special attention is paid to the scientific-practical significance, content-essence, ideological-educational aspects of religious and artistic works and their publication. As a result, such works as “*Rawzat ush-shuhado*”, “*Safed Bulon qissasi*”, “*Hazrat Ali qissalari*”, “*Qissai Zufunun*” were published, which are considered artistic expressions of events related to the history of Islam. Along with works with a religious plot, providing ideological-artistic features, scientific analysis and interpretation of the works that artistically expressed the events of Islamic history, which motivated the development of short stories of the XVII-XIX centuries, will lead to the rise of research in this field to a new level.

№ PF-5416 of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 16, 2018 “On measures to radically improve the activities of the religious and educational sphere”, № PF-5847 of October 8, 2019 “On approval of the Concept of development of the higher education system of the Republic of Uzbekistan until 2030”, Decree № PF-60 of January 29, 2022 “On the development of a new Uzbekistan for 2022-2026” and Resolution № PQ-2909 of 24 May 2017 “On measures to further improve the system of preservation, research and promotion of ancient written sources” this research work will serve to a certain extent in the implementation of the assigned tasks.

Compliance of research with the main priorities in the field of science and technology development in the Republic.

The research of the dissertation was carried out in the framework of the first priority of the development of science and technology of the republic I. “Formation of a system of innovative ideas and ways to implement them in the social, legal, economic, cultural, spiritual and enlightenment development of an informed society and democracy”.

Level of study of the problem. Uzbek orientalists S.Rafiddinov, M.Khasani, N.Abdulakhatov, B.Sarimsakov, A.Choriev, Z.Juraev, E.Khayitbaev have published works that artistically express the history of Islam¹. Information on these works has been published².

He has also written dissertations on the heritage of such artists as Sabir Sayqali, Khalis Tashkendi, Jahon Atin Uvaysi they focus more on the general aspects of the subject being studied and on the analysis of a particular part of the heritage³.

In the works of Russian and Western orientalists E.A. Belyaev, S.M. Marr, V.V. Bartold, E. Bertels, E. A. Masse, I. A. Petrushevsky and others, only the part of the research on Islamic history is involved in the scientific analysis⁴.

¹ Сайқалий С. Равзат уш – шуҳадо / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва луғат муаллифлари С. Сайфуллох, Д. Хунзекар. – Т.: Мовароуннахр, 2004; Бакир Ю. Карбало фожиаси ёхуд золимлар, мўминлар ва қасоскорлар. – Т.: Чўлпон, 2002; Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайн қиссаси. – Т.: Янги аср авлоди, 2003; Ҳазрати Султон тарихи ва Ҳазрати Башир манокби / Нашрга тайёрловчи А. Чориев – Т.: Шарқ, 1996. Холис-Шоҳ Ҳаким. Сафед Булон қиссаси. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994; Бувайда зиёратгоҳлари (“Биби Убайда ёхуд Сафед Булон қиссаси” асосида) / Нашрга тайёрловчи Н. Абдулаҳатов ва бошқалар. – Т.: Янги аср авлоди, 2013; Ҳазиний юрти. Абдулаҳатов Н ва бошқ. – Т.: Янги аср авлоди, 2010; Иброҳим Адҳам қиссаси; Амири Аҳтам қиссаси; Бобо Равшан қиссаси: /Тўплам // Сўз боши Б.Саримсоқовники; Масъул муҳарр., луғат ва изоҳлар муаллифи С.Рафиддинов. – Т.: Ёзувчи, 1991. (Халқ китоблари); Ҳазарат Али ҳақида қиссалар. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи С. Рафиддинов. – Т.: Фан, 1992; Жўраев З., Масалиева О. Заркентдаги авлиё ота. – Т.: ТИУ нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2015; Ҳайитбоев Э. Заркент ёхуд Фарғона водийси тарихидан лавҳалар. – Т.: Шарқ, 2009; Абдуқаюм Ваҳмий. Достон ва ғазаллар. Мутабдил Ибрик Қувойи. Фарғона нашриёти, 2001.

² Довуд Хунзекар. Карбало воқеаси ва ўзбек адабиёти // Филология масалалари. 2003. – № 3; Соипов С. Қиссаи Сайқалий достони қўлёмалари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2003. – № 6; Эшонова С. Нисо ва Хоний ижодида “Карбаломна” // Ўзбек тили ва адабиёти, 2005. – № 1; – Б. 75-79. Ўраева Д. Ашуро маросими // Сино, 2004. – № 16. Исмоилов Х. Увайсийнинг “Қиссаи пур ғусса” асари қўлёмаси // Адабий мерос, 1983. – № 3. – Б. 72-74. Иброҳимова Э. Увайсий достонлари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 1960. – № 6. – Б. 41-44; Марғилон саййидлари тарихидан/ Тузувчи Н.Юсупова. – Т.: Тошкент ислом университети, 2018. – 172 б. Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи. 1980. – Б. 6-32. Абдуллаев В, Валихўжаев Б. Мирий ва унинг замондошлари. Фан. Т.: 1978. – Б.76, Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. –Т.: Фан, 1974, Самарканд ёдгорликлари. Ш.Қулматов, А. Бердимуродов. – Самарканд: Имом Бухорий халқаро маркази, 2017. 260 бет. Пўлатжон Домулла Қайюмий. Тазкираи Қайюмий, Т., 1998; Ўзбек адабиёти хрестоматияси. –Т.: 1945. 2-том.

³ Соипов С. “Қиссаи Сайқалий” асари қўлёмна нухаларининг қиёсий текстологик тадқиқи. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т.: 2006. Равшанов Ф. Холис ва унинг адабий мероси. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Самарканд. 1997; Алиев Р. Собир Сайқалий ва унинг «Баҳром ва Гуландом» достони. Филология фанлари номзодлик диссертацияси автореферати. –Т., 1964

⁴ Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннем средневековье. – М.: Наука, 1960; Марр. С.М. Мохаррам.,Традиционная культура народов передней Азии. – Ленинград.: 1970; Бартольд В. В. Работы по истории ислама и Арабского халифата// Сочинения в 9 томах. Т.6. - М.: Наука, 1966; Бертельс Е. История литературы и культуры Ирана. – М.: Наука, 1988; Массэ А. Ислам, ИВЛ, М., 1961; Петрушевский И.А. Ислам в Иране VII-X в. – М.: 1966; Босворт К.Э. The Islamic dynasties, a chronological and genealogical handbook. Edinburgh University Press, 1967 (Islamic Surveys, 5); Margoliouth, D.S.. Mohammed and the rise of

A. Khamadani, H.Badridin, R.Sherazi, A.Tabari, Abdulmalik ibn Khisham al-Ma'afiri, Akhmad bin Ishaq Yaqubi and others from the Arabic, Persian and Turkish orientalists, Islamic scholars, literary critics, historical and artistic activity of Imam Khussein and Sayyid Battal aspect researchers⁵. These works can be considered as a product of Arabic, Persian and Turkish literature. Works of art that reflect the events of Islamic history in Uzbek classical literature have not been studied in a holistic way as a product of national literature.

The relevance of the research to the research plans of the higher education institution where the dissertation was completed. The dissertation research was carried out within the framework of the research plan of the International Islamic Academy of Uzbekistan for 2020-2022 “Creating a multimedia program and a mobile application that includes the basics of educational and educational struggle against destructive ideas based on the works of Central Asian thinkers” (FZ-202002146).

The purpose of the study. Manuscripts of works of art that express the events of Islamic history in Uzbek literature and the disclosure of artistic features based on lithographic sources.

Research objectives:

Provide a source analysis of works on Islamic history and research methods;

Explain the history of Islam in the XVII-XIX centuries through the classification of works of art;

To show the analysis of the events of Islamic history in the works of Sabir Sayqali and Jahan Atin Uvaysi;

To determine the coverage of the events of Islamic history in the works of Kholis Tashkandi and Abduqayum Vahmi;

To determine the relationship between historical reality and artistic plot in the works;

islam. (3d ed.). New York. The Knickerbocker press, 1905. - p. 590.

⁵ Аҳмад Собирий Ҳамадоний. Адаб ул-Хусайн ва ҳамасатуху. Чоп-э дуввум. – Кум: Муассаса ан-нашр ал-ислами, 1407. – С. 231; Хусайн Бадридин. Аз замин-э Карбало то Арш чандин роҳ нест. Чоп-э аввал. – Техрон: Энтэшорот-э Маҳтоб, 1380. – С. 351; Ризо Шерозий. Аз Мадина то Карбало: Достон-э зиндагий имом Хусайн. Чоп-э ҳафтум. – Техрон: Энтэшорот-э паём-э озодий, 1376. – С. 160; Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир Табарий. Тарихи ат-Тобарий. Лейден. 1879-1901; Абдулмалик ибн Хишом ал-Маъофирий. Ас-Сийра ан-Набавийя. 2 жилдди. Таржимонлар: Иброхимов Н. ва бошқ. –Т.: Шарқ, , 2011; Аҳмад бин Исҳоқ Якубий. Тарихи Якубий. – Техрон: 1387. II жилд. – С. 178-302. Араб тилидан Муҳаммад Иброхим таржимон – С. 178-302; Кўнрапа З. Алвидо, дунё! Ассалом охират! / Мутаржим Абдумурод Холмурод ўғли. 3-китоб. – Т.: Шарқ, 1996; Mehmet B. Battal Gazi destani'nda göndergeler ve anıştırmalar üzerine bir değerlendirme //Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi. – 2015. – Т. 4. – №. 1. – С. 465-490; Turmuş M. Battal Gazi ve Azerbaycan kahramanlık destanları //Motif Akademi Halkbilimi Dergisi. – 2010. – Т. 3. – №. 6. – С. 65-73; Cicioğlu M.N. Kirgiz türkçesiyle yazılmış olan Seyyid Battal Gazi destani üzerine bir inceleme //Electronic Turkish Studies. – 2013. – Т. 8. – №. 4. –С. 427-440; Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.– İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayinlari, 1992. Cilt 5. – S. 204-205; Bars M. E. Türk destan kahramani tipi bağlamında Battal Gazi //Journal of International Social Research. – 2015. – Т. 8. – №. 36. – С. 7-20; Mustafa Özçelik. Seyyid Battal Gazi. – Ankara “Eskişehir valiliği”, 2009. – С.151; Şâdî Meddâh. Kербela Hadisesi, Maktel-i Hüseyin. Т.С. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. – İstanbul. 2015. 483 s; Fidan İ. Kerbelâ'yı Yaşamış Şiirler:“Hz. Hüseyin” ve “Öteki” Portreleri Yönüyle Kerbelâ Olayının Arap Şiirindeki İlk Yankıları //Mütefekkir. – 2017. – Т. 4. – №. 7. – С. 96-123; Özil S. Maktel-i Hüseyinler ile Alakalı Bir Bibliyografya Denemesi //Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. – 2017. – №. 83. – С. 31-48.

To illuminate the means of artistic expression used in works on Islamic history;

It consists in revealing the issue of the interpretation of humanitarian ideas in the artistic works of the events of Islamic history and developing proposals and recommendations.

The object of research is the artistic creation of Islamic history, created in the XVII-XIX centuries.

The subject of research is the works that artistically express the events of Islamic history of the XVII-XIX centuries and their artistic features.

Research methods. The research used methods of classification, description, comparison, observation, comparison, historical approach and hermeneutic analysis.

The scientific novelty of the research is as follows:

In the Uzbek classic literature of the XVIII-XIX centuries, the tradition of providing impressiveness in the narration of stories and events related to the history of Islam and the wide use of relatively easy-to-memorize fictional genre was formed through the analysis of 7 works of Sabir Sayqali, Jahanotin Uvaisiy, Kholis Toshkandi and Abduqayum Vahmi in this direction;

Stories in the Arabic and Persian-Tajik languages of the XVII-XIX centuries, such as “Sayyid Battol Ghazi”, “Qissai Imam Husayn”, “Qissai Karbala”, were translated by creators based on a creative approach or in the process of reworking the plot of historical events, imbuing them with the characteristics of the Turkic peoples. It was determined that this period of Uzbek literature was rich in artistic works;

Khalis Tashkandi, realizing the high devotion of the people to the shrines of “Shahizinda” (شاه زنده), “Safed Bulon” (سفید بولان) and “Shah Fazil” (شاه فاضل), related to the names of Qusam ibn Abbas, Jarir ibn Muhammad and Shah Fazl, in the popular style. It is proven that due to the fact that he wrote the works “Qissai Qusam ibn Abbas” and “Qissai shah Jarir”, they became popular among the people and many copies were kept in private libraries;

In order to increase the effectiveness of the books dedicated to the narration of the events related to the history of Islam and the prophets, it was revealed that the hadith and admonitions such as “A true Muslim does not hurt with his tongue and hand” and “Even if a person lives for two thousand years, the end is death” were used as catchphrases of the hero.

The practical results of the research include the following. Manuscripts and lithographs of 14 works depicting the events of Islamic history of the XVII-XIX centuries have been identified. It is stated that they were written at different levels of knowledge and that the works were based on legends about the activities of historical figures that existed among the people;

In the development of the genre of short stories in the Uzbek classical literature of the XVIII-XIX centuries, Sabir Sayqali, Jahan Atin Uvaisi, Kholis Tashkendi, Abduqayum Vahmi created fruitful works, which were interpreted as

the image of prophets, companions and historical figures who embodied the dreams and hopes of the people;

That some of the stories that artistically express the events of Islamic history are based on existing legends among the people associated with the names of historical objects and the fact that the works were copied in large numbers on the basis of the needs of the people and are still read among the people as examples of didactic creativity;

For the first time in the Uzbek literature, the artistic features, content, style, ideological aspects of the Turkish manuscripts, which artistically express the events of Islamic history, were analyzed, and scientific-theoretical conclusions and recommendations were developed.

Reliability of research results. The dissertation is based on the analysis of manuscripts and lithographs of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhon Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, which artistically expresses the history of Islam in Uzbek classical literature. Manuscripts and lithographs kept in the republican funds, as well as works of art of the period under study, as well as modern scientific research in the coverage of the main part of the research allow to ensure the reliability of the dissertation results.

Scientific and practical significance of research results. The scientific significance of the results of the research is a scientific generalization made through the study of 14 works that artistically express the events of Islamic history in the Uzbek classical literature. and from theoretical conclusions to the development of scientific projects and the enrichment of the content of research work in the field, the acceleration of research on the subject.

The practical significance of the results of the research is based on the conclusions and recommendations of the dissertation in the creation of textbooks on Uzbek classical literature, history of literature, educational sciences, the organization of special courses and lectures of related disciplines and can be used to improve the content of the workshop.

Introduction of research results. Based on the scientific results of the study of the artistic expression of events in the history of Islam in the Uzbek classical literature:

In the Uzbek classic literature of the XVIII-XIX centuries, it is relatively easy to ensure impressiveness in the narration of stories and events related to the history of Islam, and the tradition of wide use of the memorizing masnavi genre was formed through the analysis of 7 works of Sabir Sayqali, Jahanotin Uvaisiy, Kholis Toshkandi and Abduqayum Vahmi in this direction. incorporated into the content of books such as “Imam Termizi”, “Hakim Termizi” and “Samandar Termizi” prepared on the basis of order (reference number 01-07/132 of the International Research Center of Imam Termizi dated June 21, 2021). As a result, it served to increase students’ interest in works with religious plots and to develop sufficient skills in them;

Stories in the Arabic and Persian-Tajik languages of the XVII-XIX centuries, such as “Sayyid Battol Ghazi”, “Qissai Imam Husayn”, “Qissai Karbala”, were translated by creators based on a creative approach or in the process of reworking the plot of historical events, imbuing them with the characteristics of the Turkic peoples, scientific conclusions about the fact that this period of Uzbek literature was rich in artistic works were used in the preparation of the book “Encyclopedia of Medieval Eastern Scholars and Thinkers” published in order to ensure the implementation of paragraph 2 of the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated September 4, 2019 PQ-4436 (Republic of Uzbekistan Reference No. 02-03/3659 dated May 11, 2022 of the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers). As a result, along with obtaining theoretical information, it achieved to serve to inculcate the ideas of healthy faith and tolerance in students;

Khalis Tashkandi, realizing the great devotion of the people to the shrines of “Shahizinda” (شاه زنده), “Safed Bulan” (سفید بولان) and “Shah Fazil” (شاه فاضل), related to the names of Qusam ibn Abbas, Jarir ibn Muhammad and Shah Fazl, in a popular style. Because he wrote the works “Qissai Qusam ibn Abbas” and “Qissai shah Jarir”, which made them popular among the people and preserved in many private libraries, the scientific conclusions used in the preparation of the book “Uzbekistan – a tolerant country” (Imam Bukhari International Research Center 2022 Reference No. 02/218 dated April 28). As a result, along with the formation of scientific-theoretical knowledge, it gained importance as it allows obtaining primary information about oriental classical works;

In order to increase the effectiveness of the books dedicated to the narration of events related to the history of Islam and the prophets, it was revealed that the hadith and words of advice such as “A true Muslim does not hurt with his tongue and hand” and “Even if a person lives for two thousand years, the end is death” were used as catchphrases of the hero the conclusions were used to compile the scripts of the TV series “Presentation” and “Uzbekistan – the land of great scholars” broadcast on the “History of Uzbekistan” TV channel (Reference number 02-40-988 of the National Broadcasting Company of Uzbekistan dated June 09, 2021). As a result, it served to theoretically increase the content of TV shows and enrich them with scientific evidence.

Approbation of research results. The results of the study were discussed at 13 scientific conferences, including 2 international conferences.

Publication of research results. 27 scientific works on the topic of the dissertation, including 13 articles (8 national and 5 foreign journals) and 1 pamphlet were published in scientific publications recommended for publication of the main scientific results of doctoral dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan.

The structure and scope of the dissertation. The introduction to the dissertation consists of three chapters, 8 chapters, a conclusion and a list of references. The total volume of the dissertation is 149 pages.

MAIN CONTENT OF DISSERTATION

The **introductory** part is based on the relevance and necessity of the dissertation topic and analyzes the level of study of the problem, the republican science of research and the priorities of the development of technology and its relevance to the plans of research work of the higher education institution where the dissertation was completed, as well as the purpose, objectives, object, subject of research and methods are identified, the scientific novelty of the research is known, the reliability of the research results, scientific and practical significance, practical results of the research, implementation, approbation, publication, as well as information on the structure and scope of the dissertation.

The first chapter is entitled “**Scientific-theoretical issues of the research of sources related to the history of Islam in Uzbek classic literature**”, and its first chapter is devoted to the issue of “*Source analysis and research methods of works related to Islamic history*”. It can be known from the process of analysis that the creation of works that artistically express the history of Islam in Uzbek literature in the XVII-XIX centuries was based on two sources:

1. The hadiths of Imam Bukhari “al-Jame’ us-Sahih” are dedicated to the history of the prophets, originally written in Turkish, Burhaniddin Rabguzi’s “Qisasi Rabguzi” and “Ravzat ush-shuhado” by Hussein Waz Kashifi, dedicated to the history of Hussein and partly Fakhriddin Ali Safi’s Persian work “Latofatnoma”, Muhammad Fuzuli’s prose work “Hadiqat us-suado”, in the following period, Sufi Alloyar’s “Sabot ul-ojizin”, Babarahim Mashrab’s “Mabdai nur”, Huvaydo’s “Rohati dil” served as an indirect source.

2. In Persian-Tajik language, which expresses the activities of historical figures read among the people: “Mulhaqat us-Surah”, “Jami’ ul-hutut”, “Ajoyib ul-mahluqot”, “Kanz ul-gharoyib”, “Sayri kabir”, “Misbah”, “Ayvoni rizo”, “Qisas ul-anbiyo” and Abulmukhtafi al-Shami’s reference to works such as “Jangnomai Sayyid Battol Ghazi”.

Until independence, the works that artistically express the history of Islam were considered as a part of folk books from the point of view of folklore studies, and more secular aspects were analyzed and generally limited to short information cases of analysis, synthesis, observation, classification, study based on comparative-typological, textological and hermeneutic methods, objective evaluation as a literary source are observed. Especially the works of religious content are being researched based on comparative-typological, textological analysis and hermeneutic interpretation methods. The works related to the history of Islam that appeared in the XVII-XIX centuries have been studied in a general way (from the point of view of the author or the work) and have not been comprehensively researched as a whole. In addition, historical figures who are religious propagators and their activities in Central Asia have been researched based on the principle of historicity, but their movement as a literary character, main character, and ideal of the people has not been sufficiently illuminated from

the point of view of artistry. In addition, there are many literary sources that are not yet known to the scientific community in the manuscript funds, and as much as possible, the works of the XVII-XIX centuries that represent the history of Islam were studied, involved in the work, and the topic was revealed using empirical and theoretical research methods. In the research of the subject, the principle of objectivity was followed and an objective approach was taken, and it was analyzed and classified from the point of view of literary history, literary studies, and source studies.

The second chapter of the first chapter is entitled “*Classification of works of art in the history of Islam*”, which classifies and analyzes the works of Islamic history in the Uzbek classical literature on the basis of their content, character.

Although the works of art that express the history of Islam in Uzbek literature were written mainly in the XVIII-XIX centuries, the prose and poetic works created in the XVII century also show that they are inseparable from Islamic ideas. For example, in the works of poetry written in the XVII century, there are cases of remembering the events and personalities in the history of Islam, quoting them as an example, partially covering their activities. This can be seen in the works of Sufi Alloyar (1644-1724) and Baburahim Mashrab (1640-1711), who created during this period. In particular, Sufi Alloyar in “Sabot ul-ojizin” quoted “Khikoyati Khajjaj” and the historical figure described the quality of Khajjaj, while Babarahim Mashrab, in his lyrical heritage, articulated the tragedy of Imam Khussein and the bloody reality of Karbala in the mood of the lyrical hero. The stories in “Mab dai Nur” also express the history of the prophets, the Companions, the lives and events of historical figures on the basis of Sufi views.

In the Uzbek classical literature, there are two different classifications of works that artistically express the history of Islam in the XVII-XIX centuries, depending on the nature and character. In particular:

1. Works of art that reflect the events of Islamic history. The works of Qusam ibn Abbas (ca. 624-677), a close relative of the Prophet Muhammad, and the activities of Jarir ibn Muhammad⁶, who came to Mawarounnahr to propagate the religion of Uhud, the conquest of Khaybar, the history of Karbala, and the propagation of Islam and the intensity of the battle is captured. In this regard, Khalis Tashkendi’s “Qissai Shakh Jarir”, “Zevar Shakh va Qusam ibn Abbas” (XIX century) and some of his poems in “Jangnomai Khaft Gazati Khazrat Ali” and the story “Khikoyati Amir Khamza” (late XIX century) are mentioned can be obtained. Also, Sabir Sayqali’s (XVIII century) “Ravzat ush-shukhado”, Jahan otin Uvaysi’s (1779-1845) “Imam Khasan va Imam Khussein”, Khalis Tashkendi’s (XIX century) “Imamlar tarixi”, which artistically expressed the history of Imam

⁶ The exact year is not specified, but it is mentioned that he came to Central Asia during the period of Usman ibn Affan. Look at: Абул Аббос Аҳмад ибн Яҳё ибн Жобир ал-Балозурий. Футуҳ ал-булдон. Хуросоннинг фатҳ этилиши / Сўзбоши, араб тилидан таржима, шарҳлар, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. – Т.: Ўзбекистон, 2012

Khasan and Imam Khussein part of “History of Khazrat Sultan”⁷, “Qissai Imam Khusayn”, “Qissai Imam Khasan va Imam Khusayn” and “Qissai Karbala” the stories kept under their names. In this regard, in the early XX century, Nisa (1879-1966) “Vafotnomai Imam Khasan va Imam Khussein” and Mirzaxan Khan (1884-1967) “Voqeai oilai Karbalai purbalo” were completed⁸.

2. The works of famous people in the history of Islam are works of art. The works of this type mainly focus on the activities of historical figures, their heroism and fighting qualities. At the same time, it can be seen that the activities of historical figures, the artistic coverage of their heroic deeds, prevails over the depiction of reality in Islamic history. In particular, Abduqayum Vahmi’s “Sayyid Ja’far Ghazi” and “Khaft Ghazot” (XIX century), Miri’s “Qissai Salim Javkhari” (XIX century) and the unknown author “Khikoyati Khajjaj va Mukhammad Baqir”, “Khikoyati Imam Mukhammad Khanifa” (or “Zaynularab”), “Jangnomai Zufunun”, “Jangnomai khaft gazoti Khazrat Ali”, “Jangnomai Sayyid Battol Ghazi”, “Khazrat Ali qissalari” (end of the XIX century).

A comparative study of the works on the history of Islam in Uzbek literature reveals that they are unique examples of creativity in the Turkic language and have reached the artistic perfection in the creative workshop of Turkic-speaking artists from our region. Even the presence of more than 50 Turkic manuscripts of folk tales under different names in the republican funds and their repeated publication in the late XIX – early XX centuries is characterized by a high spiritual need of the people.

The first part of the second chapter, entitled “**Proportionality of historical truth and artistic interpretation**”, is devoted to the issue of “*Analysis of the events of Islamic history in the works of Sabir Saiqali and Jahanotin Uvaisi*”.

Religious works in Arabic, Persian, and Turkish further enriched Uzbek literature, and these works further inspired Turkish-speaking writers and led to the creation of many prose and poetry works. Sabir Sayqali (1730-1798), one of the great masters of Uzbek literature of the XVIII century, wrote the poem “Ravzat ush-shukhado” (or “Qissai Sayqaliy”), which illuminated the history of Imam Hussein at a high artistic level and is the most perfect work in terms of artistic expression.

Sabir Saikali narrated his story in two notebooks (books, chapters). The author adapts the tragedies in the lives of the prophets to the tragedy of Khussein to such an extent that this peculiar style ensured that reality became more educated. The creator described the tragedies in the lives of the Prophet Mukhammad and his descendants as the most painful realities and artistically expressed in each image that there was no greater tragedy in the history of Islam.

In the second half of the XIX century, around 1779-1845, Jahan Atin Uvaisi, who lived and worked in Margilan, also followed in the footsteps of his

⁷ Чориев А. Ҳазрати Султон тарихи ва Ҳазрати Башир монокиби. – Тошкент: Шарк, 1996. – Б. 48-175.

⁸ Эшонова С. XX аср бошларидаги Қўқон шоирлари (Нисо ва Хоний). Филология фанлари номзодлик диссертацияси автореферати. –Т.: 2006. – Б.11

predecessors, as a symbol of his boundless respect and love for the Prophet Mukhammad and his family and wrote epics on the history of Imam Khasan and Imam Khussein, such as “Qissai pur ghussa” or “Imam Khasan va Imam Khussein” (or “Karbonoma”), and “Shahzada Khussein”. The epic, dedicated to the history of Imam Khussein, has been published several times in lithography under the title Kitabi Uvaysi. The creator has written separate epics for the tragedy of both historical figures. Both epics began with descriptions of praise, nat, and chahoris, and ended with the tragic death of the princes. In contrast to the stories of the same spirit created in the XIX century, the turmoil of the period, internecine quarrels, wars, and the death of his only son in these wars were artistically reflected in the epic, moving into the psyche of the poet. The brutal execution of Nodira, her two sons and her grandson by the Emir of Bukhara Nasrullo is said to have been comparable to the deaths of Khussein and his children. It is said that Uvaysi approached reality from the image of a “mother”. In the epics, the mourning from the mother tongue sounds like a mournful lament about the tragedies of their lives and time. The power and uniqueness of the poet's epic heritage is also seen in these aspects.

In the works of Sabir Sayqali, the history of Islam is written in a comprehensive and high artistic level, and reality is high in the image, uniqueness in the expression, and in Uvaysi's work, closeness to the spirit of the people, simplicity in the image, international style in the expression. Both artists approached and artistically interpreted the events of Islamic history based on their creative experience, worldview, and to some extent the socio-political situation of their time.

The second chapter of this part is entitled “*Illumination of the events of Islamic history in the works of Kholis Tashkandi and Abduqayum Vahmi*”. Kholis Tashkandiy and Abduqayum Vahmi, who referred to the existing stories among the people the most, and in their literary heritage, examples of folk creativity artistically interpreted in their own way. In particular, Kholis Tashkandi artistically expressed the activities of Qusam ibn Abbas and Jarir ibn Muhammad, who came to Central Asia for the promotion of Islam, while Abduqayum Wahmi highlighted the heroism of Hazrat Ali and Sayyid Battol Ghazi, who are famous figures in the history of Islam, and through this the aim was to convey the events of Islamic history to the people in a simple way. Both artists were influenced by folk art, based on legends about the lives and activities of historical figures, and based on their creative experience, determined the idea of the works based on the socio-political situation and the spirit of the time.

Born in 1778-1780, Khalis Tashkendi is a prolific writer on various topics in Islamic history. His short stories include “Qissai Shakh Jarir”, “Zevvar Shakh va Qusam ibn Abbas”, and “Imam Khasan va Imam Khussein”. In particular, the “Qissai Shakh Jarir” is written in Masnavi and consists of about 5552 verses. The number of verses in the manuscripts varies in part. The work begins with the remembrance of Allah, and the Prophet Mukhammad and his Companions are also

mentioned. The main events describe Jarir's actions against the firefighters in the cities of Fergana. The author covers a wide range of events and does not end the work with Jarir's heroism. Perhaps he tried to express that goodness would always prevail, through the courage of his son, Shokh Fazl.

Khalis's work "Zevvarshah va Qusam ibn Abbas" is also small in size, a total of 1167 verses of Masnavi. There are many manuscripts of different names among the people, and there is a partial difference in the description of events. In particular, the manuscript of the poem "Qusam ibn Abbas"⁹ begins with the statement: "Voqeai muhorabai hazrat Shohizinda shahzoda Qusam roziyallohu anhu". It is stated that Shoh Qusam, Sa'id ibn Usman, Khuzayma came to convert the people of Samarkand to Islam, turned the temple into a mosque, Qusam stayed alone in Samarkand, and then the activities of the Companions and Jarir in propaganda. In the play, the activities of Qusam ibn Abbas are considered as a direct continuation of Jarir's propaganda in Turkestan¹⁰. That is why some of the manuscripts are given under the title "Qissai Shakh Jarir va Qusam ibn Abbas".

A larger volume on the history of Khussein, "Imam Khasan and Imam Khussein", is written in Masnavi and contains about 15,745 verses. The poem contains 518 lines of ghazals, 673 lines of hymns, 246 lines of prayers, 387 lines of muhammas, 2 verses and stories from the language of heroes. In order to make the image more vivid, the author quotes ghazals and muhammas from his own language, prays from the language of the heroes and laments for their death. In general, the subject matter of Khalis Tashkendi's works is diverse, with most of them covering aspects of Islamic history related to Central Asia.

Abduqayum Vakhmiy Margilani, a short story writer and Sufi artist who lived and worked around 1826-1888, has preserved a small collection of poems entitled "Khaft Gazot" and "Sayyid Ja'far Ghazi", which express the history of Islam. The epic "Haft Gazot", which expresses the heroism of the creator Ali, has not been completed. In the present part, the courage of Khazrat Ali, his fight with the Dragon Dev, is interestingly described. Work of "Sayyid Jafar Ghazi" is not found in the manuscripts of the republic. The manuscript can only be found in private libraries¹¹. Historian N. Abdulahatov says that Abduqayum Vakhmi wrote "Sayyid Ja'far Ghazi" using the epic "Jangnomai Sayyid Battol Ghazi" by Abulmukhtafi al-Shami, based on folklore¹². In fact, Abulmukhtafi al-Shami's Turkish translation of the epic "Jangnomai Sayyid Battol Ghazi", which is kept under inventory number 2860, has a lot in common in the plot of Vahmi's work. It seems that Abduqayum Vahmi wrote his epics under the influence of popular stories. It should be noted that the shrine of Shahizinda in Samarkand, which is associated with such historical figures as Qusam ibn Abbas, Jarir ibn Mukhammad, Hazrat Ali, Imam

⁹ This manuscript is kept in the personal fund of research scientist N. Abdulahatov. Look at: Хазиний юрти. Абдулахатов Н ва бошқ. – Т.: Янги аср авлоди, 2010. – 296 б

¹⁰ Хайитбоев Э. Заркент ёхуд Фарғона водийси тарихидан лавҳалар. – Т.: Шарқ, 2009. – Б.27-28

¹¹ The manuscript of the work is kept in the personal library of research scientist N. Abdulahatov.

¹² Абдулахатов Н. Абдуқайум Ваҳмий Марғиновичнинг ноидир мероси// Электрон ҳолда. 2021. – Б.5.

Hussein, Sayyid Battal Ghazi, Safed Boulogne Cemetery or Shah Fazil Mausoleum near Namangan Province, The Shakhimardon complex in Fergana and Khorezm regions, Avliyo ota (Zarkent) in Tashkent and Fergana regions, and Khazrati Sultan mountains¹³ in Kashkadarya region are highly respected by the people and are valued as invaluable spiritual and cultural property. Of course, as a result, there are many legends about the lives and activities of historical figures, commanders and saints. It is known from the analysis of the work that the authors mentioned in the preface of the work that they wrote a story based on the legends related to the names of the objects of pilgrimage. Of course, this shows that in the history of Islam, the people have a high respect for celebrities, propagandists, commanders, saints and their aspiration to spiritual activity.

The third chapter of the study called “*Artistic representation of the events of Islamic history in folk tales*”. The end of the XVII century and the beginning of the XIX century marked the beginning of a new era of storytelling. During this period, the resonant took on a poetic tone and, being authored, equated to the works of our classical written literature¹⁴. The authors have created new examples of artistic creation based on the plot of classic works or existing legends among the people. Also, artists from among the people did not reveal their names and created stories on various topics based on existing legends. In this regard, the stories that artistically express the history of Islam have also emerged as a product of our national literature. Although most of the stories are influenced by works in Arabic and Persian-Tajik, the plot and narrative are interpreted artistically by Turkic-speaking authors on the basis of a creative approach and are formed as the eternal property of Uzbek literature. Among them are “Khikoyati Khajjaj va Imam Mukhammad Baqir”, “Khikoyati Amir Hamza”, “Khikoyati Imam Mukhammad Hanifa” (or “Zaynularab”), “Jangnomai khafth gazoti Khazrat Ali”, “Jangnomai Sayyid Battol Ghazi”, “Jangnomai Zufunun”, “Musibatnomai turkiy”, “Qissai Imam Husayn” can be mentioned. In the depiction of these works, which emerged as a product of folk art, more folklore elements played a leading role. Consequently, there are many historical-war stories in Uzbek literature, which in one way or another cover the history of Islam and the activities of historical figures, and they appeared as a need of the people. It is clear from the description of events that the stories of Islamic history and the image of historical figures in folk tales artistically interpreted from the standpoint of the people. This led to the spread of the story among the people and its copying in large numbers, while ensuring that the events came out educated. Of course, it is reasonable to evaluate and accept their meeting in many copies as a spiritual need of the people.

The third part called “**The Art of Works on the History of Islam**”, and its first chapter is devoted to the issue of “*Relation between historical reality and artistic plot*”. The works of art that express the history of Islam are mainly of a

¹³ Based on the history of this complex, a work entitled "History of Hazrat Sultan" was created. Look at: Ҳазрати Султон тарихи ва Ҳазрати Башир манокіби // Нашрга тайёрловчи А.Чориев. – Т.: Шарқ, 1996. – 352 б.

¹⁴ Бўриев Т. “Доробнома” достони ҳақида// Ўзбек тили ва адабиёти.– Т.: 2003, № 3. – Б.74

historical-war nature, written in the genre of short stories in terms of expressing the activities of a particular person, and in them it is possible to observe a more typical image of folklore. In the depiction of the events of the war, however, more artistic texture prevailed than historical information. Works in this spirit also preserve the exact place, time, real historical reality and the names of historical figures, part of their destiny and some aspects of their lives. In providing this information, the creators relied on existing historical and religious sources, and in this regard determined the specific composition and plot of the work. Therefore, it should be noted that a relatively scientific and detailed description of the events and happenings in the stories is reflected in other religious and historical books¹⁵. In this regard, the events of Islamic history in the XVII-XIX centuries were based on the artistic expression of the events of Ukhud, Khaybar and Karbala, as well as historical figures Amir Hamza, Khazrat Ali, Qusam ibn Abbas, Jarir ibn Mukhammad, Khajjaj ibn Yusuf, Mukhammad Khanifa, Khasan and Khusayn, Mukhammad Baqir, Sayyid Battal Ghazi are the main characters. Many of these individuals are prominent figures in Islamic history, and some of them are commanders who came to Central Asia to spread Islam. In particular, Kholis Tashkandi, while narrating the events of the “Story of Shah Jarir”, preserved the names of places and persons such as Mecca, Medina, Baghdad, Iraq, Samarkand, Ferghana, Namangan, Koson, Kuva, and Turkestan. The image of battles and the introduction of new images in these wars into the plot of the work is a product of artistic fabric. Such artistic textures are more visible in Jarir’s battles in Central Asia and in the interactions between the characters. The authors intended to present the image in a simple and popular style, to inform the people about the events in the history of Islam through the wide use of textures, and as a result, to express the issue of loyalty to the Prophet Muhammad and his companions, and hope for good. In this respect, it is necessary to approach the artistic textures of the historical events presented in the stories, and the episodes in a fantastic spirit. In particular, the battle of Uhud and Khybar are famous in the history of Islam and are expressed in the Qur’an and other books³². In general, the important and interesting aspects of the events in the history of Islam were taken and enriched on the basis of artistic textures, as well as the introduction of famous people in the history of Islam and their activities in Central Asia to the plot of the work based on the author’s worldview, style, and approach ensured that the stories were more interesting and educated.

The second part of the third chapter called “*Usage of artistic image tools in the works related to the history of Islam*”. The means of artistic expression used in the works of artistic expression of Islamic history served to ensure poetic maturity, to express ideological purpose and thought, to convey reality in a simple and fluent

¹⁵ Ҳазрати Али ҳақида қиссалар. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи С.Рафиддинов. – Т.: Ёзувчи, 1992. – Б. 4.

³² Ҳазрати Али ҳақида қиссалар. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи С.Рафиддинов. – Т.: Ёзувчи, 1992. – Б. 4-5.

way, to show the outer and inner worlds of heroes more vividly, concisely express ideological purpose. In the works, prose and poetry are given in a mixture, and in the prose expression, such spiritual arts as rhetoric, analogy, adjective, contrast, allegory are used, while in lyrical verses, such verbal arts as talmeh, istiqaq, tashbih, tanosib, intoq, tajnis are skillfully used. In his work, Sabir Sayqali beautifully uses the unique artistic expression of written creativity, and in the verses of the masnavi style, we see a more real, reliable, imaginative artistic expression, rather than a fantastic or imaginary image in reality and personal actions, adhering to the requirements of rhyme and weight. That is, he uses rhymes in a masnavi way in such a diverse and unique tone that, as a result, the reality is embodied as a whole. In particular, the creator, the Prophet Muhammad, artistically expressed through the art of describing that they are the crown of the prophets:

Muhammad anbiyoga toj bo'lsa,
Maqomi Arsh anga Me'roj bo'lsa

[If Prophet Muhammad had a crown, If the position of Arsh anga is Me'raj]¹⁶.

In the verses, the art of unique tasbih is used by using the words crown (toj) and me'roj. That is, it can be interpreted in two different ways. In particular, if the crown is on a person's head, that is, above, Me'roj also signifies a high, lofty status. In a figurative sense, if the crown determines the level of a person, his kingdom, the me'roj gives the status of spiritual ascension. It is emphasized that only the Prophet Muhammad is worthy of both, and that the prophets, that is, all prophets, are the beginning and the end. Both the crown and the me'roj are named for him.

In the artistic expression of the works of Jahon Atin Uvaysi, Khalis Tashkendi, Abduqayum Vahmi, the interpretation of folklore prevails. In the works of the authors, there are cases of deviation from the requirements of weight and rhyme. We see more exaggerated expressions in the picture. The spiritual experiences of the reality and the protagonists, their relationship to each other, were artistically depicted by quoting ghazals, mukhammas, bytes, and served to express the emotion more vividly. For example, when describing Imam Hasan and Imam Husain, Uvaysi said that the light of their faces was as bright as the moon illuminating the night through the art of tasbih, that the moon could not lose its way across the sky from the glow of their faces, and even the sun benefited from their guidance, and that people could learn from their words:

Bahra olgay erdi khurshid ikki ruhsoridin,
Ta'lim olg'on erdi totli shakar guftoridin...

[Enjoy the joy of the two spirits, Education is a sweet treat...] (№ 12882/4a)¹⁷

Such sarcastic exaggerations also served to show the spiritual world of man. In the spiritual world of man, it is possible to understand that the beautiful Islamic

¹⁶ Сайқалий С. Равзат уш – шуҳадо / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва луғат муаллифлари С. Сайфуллоҳ, Д. Хунзекр. – Т.: Мовароуннаҳр, 2004. – Б. 44.

¹⁷ The inventory numbers and pages of the manuscripts of the work were given in following order.

qualities have found their embodiment from the artistic expression in the verses and the instructive ideas put forward by the author. Of course, the authors, relying on their creative experience, skillfully using artistic tools, enriched the work with ghazals, muhammas, laments, prayers, poetic verses, and interesting stories in order to convey the impression in convincing, impressive, vivid pictures. In general, the use of artistic tools in the works made reality interesting and impressive. Incorporation of pictorial means into the essence of the narratives was able to give a comprehensive and general conclusion about reality and the appearance and behavior of historical figures.

The third chapter of this part is devoted to the issue of “*The interpretation of humanitarian ideas in the works where the events of the history of Islam are artistically expressed*”. Although the works of the XVII-XIX centuries have a historical-war character, their plot is more about the issues of discipline, education, morality. In essence, the works are the history of the prophets, the Prophet Mukhammad, the Companions, famous people in Islamic history, the heroism of the commanders, exemplary coverage of their activities in the path of Islam and call to learn from historical events, to live humanely. In it, human relations, such as human tragedy, the clash of two opposing forces, and ultimately the victory of goodness, are highlighted in the harmony of religious views. In this sense, the plot of the works is also based on the demonstration of spiritual and moral aspects, the teaching of humanity. In particular, in the “Story of Shah Jarir”, people who share the same religious views are condemned for taking the path of evil and oppression, and the author questions himself whether it is possible to do evil while living in Islam, which is a religion of purity and peace:

Kishi dinni o’qub qilsa yomonlik,

Ravodurmi onga qilsa yomonliq

[If a person reads religion, it is bad. It is bad if Ravodurmi does it to him]¹⁸.

Through these verses, one is called to understand the religion and follow it, to become a real, true Muslim. In every narrative, the creators expressed hadiths, admonitions, instructive stories and narratives about the essence of living, the transience of life, the constancy of good deeds, in a folk style. For example, “Even if a person lives for two thousand years, the end is to die” (№ 12784/26) or “O Imam (referring to Muhammad Hanifa - L.A) you know that mankind is not immortal. Everyone is born and dies” (№ 12784/72). In another place, from the language of the hero: “You will be the enemies of the Messenger of God for this five-day world” (№ 12784/48). Through such instructive words, it is possible to understand the feeling of pity for the actions of the characters who oppose the correctness and purity, and at the same time, the tragic life of the heroes, while emphasizing the impermanence of human life, the transience of wealth, and the constancy of good deeds. During the events, the positive characters as the preacher of goodness, constantly expressed their words of advice. In particular, Alqama

¹⁸ Холис-Шоҳ Ҳақим. Сафед Булон қиссаси. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. – Б.141

said: “O people let it be known to you that the destination of this world is the bosom of the wicked and the prison of the believers” (№ 12784/68). In these words spoken against the oppression of negative images, the ideas that this world is trouble and sorrow for good people, and pleasure for bad people put forward. In addition, in the works, the ideas of being firm in faith, following the example of Prophet Muhammad, respecting the Companions and being characterized by their qualities, and following the creative and peace-loving ideas of the Islamic religion are also promoted. In general, the humanitarian ideas put forward in the works increased the impact of reality and ensured the presentation of high ideas in a unique way. In particular, human qualities such as honesty, purity, goodness, faithfulness, and patience drawn into a wide range of artistic analysis through the attitude of the heroes, which served to enrich the spiritual world of the reader.

CONCLUSION

A study of the artistic expression of events in the history of Islam in Uzbek classical literature has led to the following generalized theoretical conclusions:

1. It is possible to know from the information given by the authors in their work that the source of the works expressing the history of Islam in the XVII-XIX centuries was based on two sources, in particular, works written in Turkish and stories translated from Persian-Tajik language. Works on the history of Islam in Uzbek literature have so far been studied from a historical point of view or in the context of published works as general information, and have not been comprehensively studied. In this regard, the topic comprehensively studied based on empirical-theoretical methods and revealed in the coverage of the topic using historical-comparative, classification, descriptive, hermeneutic analysis, grouping, observation methods.

2. It is known that the works that express the history of Islam in the Uzbek literature are works that reflect the events of Islamic history and the activities of famous people in the history of Islam. A comparative classification of the content of 14 works of Islamic history, which are artistically expressed, shows that they have about 100 copies in manuscript collections and are kept under different names.

3. Sabir Sayqali and Jahan Atin Uvaysi are the creators who wrote the tragedy of Imam Khussein, one of the events of Islamic history, in a highly artistic way, and thus made a worthy contribution to the development of the genre of short stories in the literary environment of the XVII-XIX centuries. The events of Islamic history interpreted in their own way. While Sabir Saykaliy was the first to write about Islamic history for Turkic-speaking peoples, Jahan Atin Uvaysi also drew on the events of Islamic history based on the socio-political situation of his time and called on them to learn from their history and live in peace, harmony, tolerance and solidarity.

4. In the literary environment of the XIX century, Khalis Tashkendi and Abduqayum Vakhmi have a special place as authors who brought the international style to their work based on a new interpretation. Folk tales inspire the authors; sometimes the tales reworked in their creative workshop and turned into a literary monument. In addition, as a multi-faceted artist, they wrote on various topics of Islamic history and enriched the literary environment of this period with their works. Historical figures such as Khazrat Ali, Qusam ibn Abbas, Jarir ibn Mukhammad, Imam Khussein, and Sayyid Battal Ghazi the ideal image, which embodies their dreams, reinterpreted as heroes who propagate Islamic ideas.

5. Uzbek classical literature further enriched by Persian-Tajik translations in the XIX century or by works of art created under their influence. During this period, folk artists did not reveal their names, and wrote epic stories on various topics. It can be seen from the description of the works that more than 50 manuscripts and lithographic copies of folk tales are kept in the state's manuscript funds, and the examples of works dedicated to the history of Imam Husayn and Sayyid Battol Ghazi are kept in private libraries as a priceless asset of the people. Most of the bees have a religious plot, and the events of Islamic history, the activities of historical figures interpreted artistically through legends.

6. The authors, based on historical sources in the artistic expression of events in the history of Islam, included information about the life and caliphate of the Prophet Mukhammad, the Companions, as well as the events of Ukhud, Khaybar, Karbala. The names of historical figures and places such as Khazrat Ali, Qusam ibn Abbas, Jarir ibn Mukhammad, Khajjaj ibn Yusuf, Mukhammad Khanifa, Imam Khusayn, Mukhammad Baqir, and Sayyid Battal Ghazi have also been preserved. However, they are artistically woven based on the author's creative approach to the depiction of activities, actions, events.

7. In the works, the means of artistic representation, mainly the presentation of historical reality in live scenes, served vividly depict the behavior and activities of the protagonists. The authors narrated the artistic means in the harmony of religious views through narrations, increasing the impact of the events and thereby demonstrating the power of the protagonists more vividly. The international style was raised to the level of art because of a creative approach. In the works of the authors, the image of the prophets, the Prophet Mukhammad, the Companions has gained more maturity, perfection, perfection through artistic expression, while historical figures interpreted as national heroes, ideal images, and propagandists of goodness. This also served to define the artistic aspects of the work.

8. Although the works of art expressing the history of Islam are of a historical-warlike nature, it can be seen that their essence is formed by the ideas of humanity. Didactic, instructive narrations, stories are narrated in the narrative of events, and lofty ideas such as doing good, steadfastness in faith, and living by good deeds as an example from historical events are put forward. While the authors are artistic expressions of historical events, it is clear from the analysis that they quoted from the hadiths, exemplary exhortations and exhortations, and

expressed their philosophical thoughts and views through poetic verses or through the language of the heroes during the events.

Based on the stated conclusions, the following recommendations were developed:

1. Publication of a monograph entitled “Artistic representation of events related to the history of Islam in Uzbek classical literature (XVII-XIX centuries)”.

2. It is necessary to include an article entitled “Artistically expressed works of Islamic historical events of the XVII-XIX centuries” in the Islamic Encyclopedia published by the International Islamic Academy of Uzbekistan.

3. Development of a platform of manuscript works in the Turkic language, in which the events of the Islamic history of the XVII-XIX centuries are artistically expressed by the Center of Islamic Civilization in Uzbekistan and the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of Uzbekistan.

**РАЗОВЫЙ НАУЧНЫЙ СОВЕТ ПО ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ
СТЕПЕНЕЙ DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 ПРИ МЕЖДУНАРОДНОЙ
ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА**

МЕЖДУНАРОДНАЯ ИСЛАМСКАЯ АКАДЕМИЯ УЗБЕКИСТАНА

АЗИМОВА ЛОЛА КАРИМОВНА

**ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВЫРАЖЕНИЕ СОБЫТИЙ ИСТОРИИ
ИСЛАМА В УЗБЕКСКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
(XVII-XIX вв.)**

24.00.04 – Восточная классическая литература и источниковедение

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА
ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Ташкент – 2022

Тема диссертации доктора философии (PhD) по филологическим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за № В В2020.2.Р111)ФП1252

Диссертация выполнена в Международной исламской академии Узбекистана.

Автореферат диссертации размещен на трех языках (узбекский, английский, русский (резюме)) на сайте Ученого совета (www.iiauz.uz) и на информационно-образовательном портале «ZiyoNet» (www.ziynet.uz).

Научный руководитель:

Рафиддинов Сайфиддин Сайфуллох угли
кандидат филологических наук, доцент

Официальные оппоненты:

Жаббаров Нурбой Абдулхакимович
доктор филологических наук, профессор

Рахмонова Зулайхо Жамоловна
доктор философии по филологическим наукам (PhD)

Ведущая организация:

Государственный музей литературы имени Алишера Навои

Защита диссертации состоится «10» сентября 2022 года в 14⁰⁰ часов на заседании разового Научного совета по присуждению учёных степеней при Международной исламской академии Узбекистана DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 (Адрес: 100011, г. Ташкент, улица А. Кодирий, дом 11. Тел.: +99871 244-00-56, Факс: +99871 244-00-65; e-mail: info@iiau.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана (зарегистрирована за №102 (100011, г. Ташкент, улица А. Кодирий, дом 11. Тел.: +99871 244-00-56, Факс: +99871 244-00-65; e-mail: info@iiau.uz).

Автореферат диссертации разослан «24» августа 2022 года.
(реестр протокола рассылки № 1 от «28» июля 2022 года).

Д.Р. Махсудов,
председатель разового Научного совета
по присуждению учёных степеней,
доктор исторических наук (DSc), доцент

С.А. Рустамий,
ученый секретарь разового Научного
совета по присуждению ученых
степеней, доктор филологических наук
(DSc), доцент.

З.М. Исламов,
председатель Научного семинара при
разовом Научном совете по
присуждению ученых степеней, доктор
филологических наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования заключается в выявлении художественных особенностей произведений на основе рукописей и литографий, художественно выражающих события исламской истории в узбекской литературе.

Объектом исследования являются художественные произведения описывающие историю ислама, созданные в XVII-XIX веках.

Предметом исследования являются произведения XVII-XIX веков, в которых события исламской истории выражены в художественном аспекте, а также их художественные особенности.

Методы исследования. В исследовании использовались методы классификации, описания, сопоставления, наблюдения, сопоставления, исторического подхода и герменевтического анализа.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

формирование традиции широкого использования маснави в узбекской классической литературе XVIII-XIX веков при описании рассказов и событий, включающих в себя историю ислама, раскрывается посредством анализа 7 произведений в этом направлении Сабира Сайгали, Джахан отин Увайси, Холис Ташкенди и Абдукаюм Вахми;

определено, что рассказы на арабском и персидско-таджикском языках XVII-XIX веков, такие как «Сайид Баттол Гази», «Киссай Имам Хусейн», «Киссай Кербела», были переведены переводчиками на основе творческого подхода или за счет привития им особенностей тюркских народов в процессе переработки сюжета исторических событий, в данный период узбекская литература обогатилась художественными произведениями;

доказано, что Халис Ташкенди, осознавая высокую ценность святых мест «Шахизинда» (شاه زنده), «Сафед Булон» (سفید بولان) и «Шах Фазиль» (شاه فاضل) связанных с именами Кусам ибн Аббаса, Джарира ибн Мухаммада и Шаха Фазла, в народном стиле написал произведения «Кыссай Кусам ибн Аббас» и «Кыссай шах Джарир», которые стали популярны в народе и хранились во многих экземплярах в частных библиотеках;

выявлено, что события, связанные с пророками и их историей, широко используются в узбекской литературе, с целью повышения влияния речи главного героя используются строки из хадиса, такие как «Настоящий мусульманин — тот, от чьего языка и рук не страдают другие люди» или «Даже если человек проживет две тысячи лет, конец — смерть», в виде косвенной речи в раскрытии образа героя.

Внедрение результатов исследования. На основе научных результатов изучения художественного воплощения событий, связанных с историей ислама, в узбекской классической литературе:

в узбекской классической литературе XVIII-XIX вв. относительно легко обеспечить выразительность в повествовании историй и событий, связанных с историей ислама, а традиция широкого использования заучиваемого жанра

маснави формировалась путем анализа 7 работ Сабира Сайгали, Джаханотина Увайсий, Холиса Тошканди и Абдукаюма Вахми, научные заключения в этом направлении включены в содержание таких книг, как «Имам Термизи», «Хаким Термизи» и «Самандар Термизи», подготовленных на основании заказа (справка № 01-07/132 Международного исследовательского центра Имама Термизи от 21 июня 2021 года). В итоге это послужило повышению интереса учащихся к произведениям с религиозными сюжетами и выработке в них достаточных навыков;

рассказы на арабском и персидско-таджикском языках XVII-XIX веков, такие как «Сайид Баттол Гази», «Киссай Имам Хусейн», «Киссай Кербела», были переведены переводчиками на основе творческого подхода или в процессе переработки сюжета исторических событий, дополняя их особенностями тюркских народов. Научные выводы о том, что этот период узбекской литературы был богат художественными произведениями, были использованы при подготовке книги «Ўрта аср шарқ алломалари ва мутафаккирлари энциклопедияси», опубликованной в целях обеспечения реализации пункта 2 Указа Президента Республики Узбекистан от 4 сентября 2019 года УП-4436 (Справка № 02-03/3659 от 11 мая 2022 года Комитета по делам религий при Кабинете Министров). В результате данная работа, наряду с получением теоретической информации, послужила формированию толерантности у учащихся;

Халис Ташканди, осознавая высокую ценность святых мест «Шахизинда» (شاه زنده), «Сафед Булон» (سفید بولان) и «Шах Фазиль» (شاه فاضل), связанных с именами Кусам ибн Аббаса, Джарира ибн Мухаммада и Шаха Фазла, в народном стиле написал произведения «Кыссай Кусам ибн Аббас» и «Кыссай шах Джарир», которые стали популярны в народе и хранились во многих экземплярах в частных библиотеках, научные исследования и выводы были использованы при подготовке книги «Ўзбекистон – бағрикенг диёр» (Справка № 02/218 Международный исследовательский центр имама Бухари от 28 апреля 2022 года). В результате, наряду с формированием научно-теоретических знаний, она приобрела значение, так как позволяла получать первичные сведения о классических произведениях Востока;

события, связанные с пророками и их историей, широко используются в узбекской литературе, с целью повышения влияния речи главного героя используются строки из хадиса, такие как «Настоящий мусульманин — тот, от чьего языка и рук не страдают другие люди» или «Даже если человек проживет две тысячи лет, конец — смерть», в виде косвенной речи в раскрытии образа героя, научные исследования и выводы были использованы при составлении сценариев телепередач «Такдимот» и «Ўзбекистон – буюк алломалар юрти» на канале «O‘zbekiston tarixi» (Справка № 02-40-988 Национальной телерадиокомпании Узбекистана от 09 июня 2021 года). Результаты исследований послужили теоретическому обогащению содержания телепередач.

Апробация результатов исследования. Основные результаты исследования обсуждались и прошли апробацию на 13 научно-практических конференциях, в том числе на 2 международных.

Публикации по результатам исследования. По основному содержанию исследования опубликовано 27 научных работ, в научных изданиях, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Республики Узбекистан для публикации основных научных результатов докторских диссертаций, опубликовано 13 научных статей (8 из них - в республиканских и 5- в зарубежных журналах) и 1 брошюра.

Структура и объём диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав и восьми параграфов, заключения, списка использованных источников и литературы. Общий объем диссертации составляет 149 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть, I part)

1. Азимова Л. Маънавий камолот сари. Рисола/. – Тошкент: Фаровон юрт, 2021. – 100 б.
2. Азимова Л.К. Ислом агиографиясининг халқ китобларига таъсири // Филология масалалари. – Тошкент, 2009. – №1. – Б. 97-100 (10.00.00; № 18)
3. Азимова Л.К. Сюжет ва композиция // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 2009. – № 4. – Б.224-227 (10.00.00; № 19)
4. Азимова Л.К. Карбало воқеасига бағишланган халқ китоблари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2010. – №3. – Б. 37-40 (10.00.00; № 14)
5. Азимова Л.К. Халқ китоби “Мусибатномаи туркий”да лирик тасвирлар талқини // Ислом зиёси. – Тошкент, 2019. –№3. – Б. 98-106 (07.00.00; № 21)
6. Азимова Л.К. Диний-бадий асарларнинг жанр хусусиятлари // Имом Бухорий сабоқлари. – Самарқанд, 2020. – №4. –Б. 69-72 (24.00.00; №13).
7. Azimova L.K. The reflection of the islamic ideas in the literature // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. – Philadelphia. 2020. – P 286-289 (Impact factor – 4.0)
8. Azimova L.K. Religious-artistic works and their genre characteristics (XVII-XIX centuries) // International Journal of Research in Economics and Social Science (IJREES). 2020. – P. 196-206 (Impact factor – 7.07)
9. Azimova L.K. O‘zbek mumtoz lirikasida diniy g‘oyalar talqini (XVII-XVIII asr) // Oriental renaissance: innovative, educational, natural and social sciences scientific journal. ISSN 2181-1784. VOLUME 1, ISSUE 5, June 2021. – P.1118-1122 (Impact factor –5.423.)
10. Azimova L.K. O‘zbek adabiyotida islom dini targ‘iboti badiiy ifodalangan asarlar // Til va adabiyot ta’limi, 2021. №8. – Б. 36-37 (10.00.00; № 9).
11. Azimova L.K. Works Of Artistic Expression Of Islamic History Of The XVIII-XIX Centuries In Uzbek Literature // International Journal of Aquatic Science ISSN: 2008-8019 Vol 12, Issue 02, 2021. – P. 4931-4939 (Web of Science)
12. Азимова Л. Холис Тошкандий ва Абдуқаюм Ваҳмий ижодида ислом тарихи воқеаларининг бадий талқини (XIX аср) // Имом Бухорий сабоқлари. – Самарқанд, 2022. – №1. – Б. 34-35 (24.00.00; №13).
13. Azimova L.K. O‘zbek adabiyotida islom tarixiga oid qissalar (XIX asr misolida) // Analytical Journal of Education and Development. In Vol. 2 No. 2 (2022). – Б.227-232 (Impact faktor : 8.1).
14. Azimova L.K. Islom tarixini badiiy ifodalagan turkiyzabon ijodkorlar (XVIII-XIX asrlar)// Eurasian journal of social sciences, philosophy and culture, 2(4), 2022. – P. 79-85. UIF 8.2. SJIF 6.0

15. Azimova L.K. Manuscript sources on Islamic history (XVII-XIX centuries) // Proceedings of 2nd International Multidisciplinary Scientific Conference on Innovative Technology. – India. Held online on July 25th 2020. – P. 24-28.

16. Азимова Л. Ислом тарихи воқеаларининг бадий талқини (XVII аср мисолида) // International Scientific and Practical Conference “Modern psychology and pedagogy: problems and solution”. 1-part. Imperial College London. 2020. –P.108-111.

II бўлим (II часть, II part)

17. Азимова Л. Халқ китобларида диний бағрикенглик ғояларининг бадий талқини // “Конфессиялараро мулоқот ва диний бағрикенглик – жамият барқарорлиги гарови” мавзuidaги Республика илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами. – Тошкент: 2014. – Б. 135-141.

18. Азимова Л. Халқ китобларининг юзага келишида ислом агиографиясининг таъсири // “Диншуносликнинг долзарб муаммолари” мавзuidaги Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Тошкент: 2018. – Б. 119-120.

19. Азимова Л. Халқ китоби – “Мусибатнома”нинг қўлёзмалари // “Тасаввуф адабиётининг ўрганилиши ва таржимашунослик муаммолари” мавзuidaги Республика илмий-назарий анжуман материаллари тўплами. – Тошкент: 2018. – Б. 180-183.

20. Азимова Л. Ислом тарихига оид асарларнинг қўлёзмалари хусусида (XVII-XIX асрлар) // FILOLOGIYA MASALALARI. Respublika ilmiy-amaliy onlayn konferensiya materiallari. – Andijon: 2020. – B.167-169.

21. Азимова Л. Диний мазмундаги халқ китоблари хусусида баъзи мулоҳазалар // “Ta’limga kompetensiyaviy yondashuv: muammo va yechimlar” mavzuidagi II онлайн Respublika ilmiy-amaliy onlayn konferensiya materiallari. – Andijon: 2020. – B.17-19

22. Азимова Л. Халқ қиссаларида тасаввуфий ғояларнинг бадий талқини // “Хотин-қизларнинг фан, таълим, маданият ва инновацион технологияларни ривожлантириш соҳасидаги ютуқлари” мавзuidaги Республика илмий-амалий онлайн анжуман материаллари. – Жиззах. 2020. – Б. 78-81

23. Азимова Л. Тазкираларда диний ғояларнинг бадий ифодаси // “Ta’limga kompetensiyaviy yondashuv: muammo va yechimlar” mavzuidagi Respublika ilmiy-amaliy III онлайн konferensiya materiallari. – Andijon. 2020. – B. 18-21.

24. Азимова Л. Шоира Увайсийнинг ислом тарихига оид асари хусусида // “Миллий ва маънавий қадриятларнинг юксалишида аёлларнинг ўрни” мавзuidaги Республика илмий-амалий анжуман материаллари тўплами. ЎзХИА нашриёт-матбаа бирлашмаси. 2021. – Б. 115-119.

25. Азимова Л. Ислом тарихига оид асарлар ва уларнинг сюжет муштараклиги // Ёш олимлар илмий-амалий II анжумани тўплами. – Тошкент: “Shafoat Nur Fayz”, 2021. –Б. 118-120.

26. Azimova L. Xolis Toshkandiyning islom tarixiga oid asarlari xususida // Yash olimlar ilmiy-amaliy III anjuman to‘plami. – Toshkent: O‘zXIA nashriyot-matbaa birlashmasi. 2021. – B. 146-148.

27. Azimova L. Diniy syujetli asar xususida ba’zi mulohazalar // O‘zbekistonda diniy-ma’rifiy soha rivoji va istiqbolli rejalar yosh olimlar ilmiy-amaliy to‘plami. – Toshkent: O‘zXIA nashriyot-matbaa birlashmasi. 2022. – B.118-120.

Автореферат «Жамият ва бошқарув» журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилиб, ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги матнлар ўзаро мувофиқлаштирилди.

Босмахона лицензияси:

9338

Бичими: 84x60 ¹/₁₆. «Times New Roman» гарнитураси.
Рақамли босма усулда босилди.
Шартли босма табағи: 3. Адади 100 дона. Буюртма № 49/22.

Гувоҳнома № 851684.
«Тирограф» МЧЖ босмахонасида чоп этилган.
Босмахона манзили: 100011, Тошкент ш., Беруний кўчаси, 83-уй.